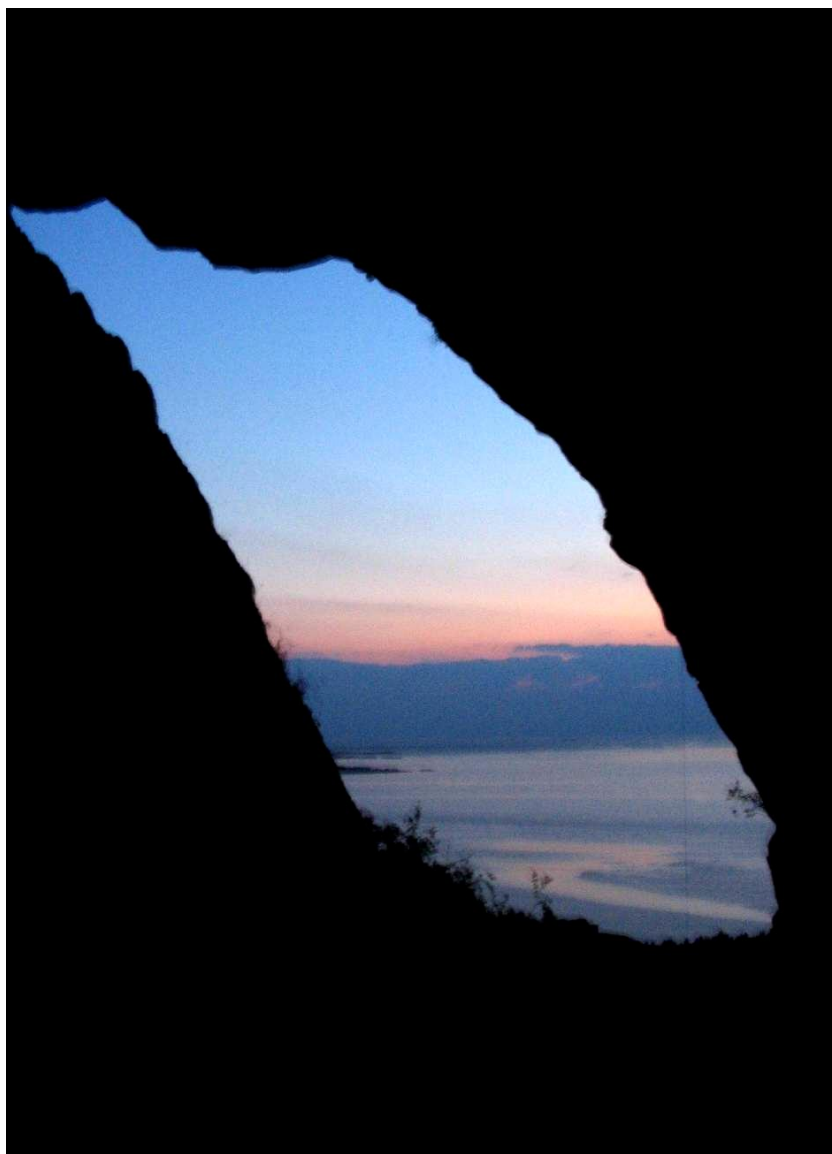

**HELLERBRUK I VESTNORSK ELDRE JERNALDER
BELYST VED LOKALISERING**

Kjetil Østebø

Masteroppgave i arkeologi

Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap

Universitetet i Bergen

Høst 2008

FORORD

Jeg vil benytte anledningen til å takke alle som har bidratt til denne avhandlingen. Jeg vil først takke min veileder, Knut Andreas Bergsvik, for gode råd og diskusjoner under arbeidet.

Folgefonna nasjonalparksenter har bidratt med nødvendige midler til reise i forbindelse med utført feltarbeid. Videre har førsteamanuensis ved Institutt for lingvistikk, litterære og estetiske studier, Ole-Jørgen Johannessen, tatt seg tid til å besvare spørsmål vedrørende gårdsnavnsforskning. Stipendiat i arkeologi, Melanie Wrigglesworth, har vært til god hjelp under arbeidet med den visuelle landskapsanalysen. Jeg vil også rette en stor takk til mine tidligere medstudenter Ida Dyrkorn Heierland, Gry Nymo, Glenn Heine Orkelbog, Åsne Helleve og Kjetil Sundsdal for korrekturlesning og godt selskap. Camilla E. Bommen har latt meg få anvende C14 dateringer fra hennes mastergradsoppgave om hellere i Sunnhordland, og ikke minst vært en trivelig diskusjonspartner. Til slutt skylder jeg mine foreldre og steforeldre en utrolig stor takk for å ha støttet meg på alle mulige måter slik at jeg til slutt kom i mål.

Kjetil Østebø, Bergen, november 2008.

INNHOLDSFORTEGNELSE

FORORD.....	III
INNHOLDSFORTEGNELSE	V
FIGUR OG TABELLISTE	VII
1. INNLEDNING	1
1.1. Avgrensning i tid og rom	2
1.2. Oppgavens struktur	2
2. FORSKNINGSHISTORIE.....	4
2.1. Vestnorske eldre jernalders hellere	4
2.2. Oppsummering	9
3. SAMFUNNSTEORIER FOR ELDRE JERNALDER.....	11
3.1. Førromersk jernalder	11
3.1.1. Samfunnsorganisering	11
3.1.2. Økonomisk landskapsbruk	12
3.2. Romertid/folkevandringstid	14
3.2.1. Samfunnsorganisering	14
3.2.2. Økonomisk/funksjonell landskapsbruk	17
3.3. Eldre jernalder	19
3.3.1. Rituell landskapsbruk.....	19
3.4. Oppsummering	21
4. METODE	22
4.1. Funksjonelle og rituelle aspekt ved valg av sted.....	22
4.2. Datering	23
4.3. Funnmateriale og lokalitetsfunksjon	24
4.4. Analysemetoder.....	25
4.4.1. Lokaliseringsanalyse	26
4.4.2. Visuell landskapsanalyse.....	27
4.4.3. Lokaliseringsfaktorer og kriterier for vurdering	29
4.4.3.1. Topografiske soner	29
4.4.3.2. Himmelretning	30
4.4.3.3. Høyde over havet	30
4.4.3.4. Størrelse på tilgjengelig boområde.....	31
4.4.3.5. Avstand til ferskvann	31
4.4.3.6. Avstand til samtidig strandlinje.....	31
4.4.3.7. Havneforhold.....	32
4.4.3.8. Åkerjord	34
4.4.3.9. Avstand til gårdsbosetning	34
4.4.3.10. Utsikt	36
4.4.3.11. Synlighet.....	36
4.4.3.12. Tilgjengelighet	36
4.4.3.13. Tilgang til ferdselsårer.....	37
4.4.4. Øvrige vurderinger	37
4.5. Oppsummering	39
5. DATAPRESENTASJON OG ANALYSE.....	40
5.1. Datapresentasjon	40
5.2. Analyse.....	43
5.2.1. Topografiske soner	43
5.2.2. Himmelretning	43
5.2.3. Størrelse på tilgjengelig boområde.....	44

5.2.4. Avstand til ferskvann	45
5.2.5. Havneforhold.....	46
5.2.6. Åkerjord	47
5.2.7. Avstand til gårdsbosetning	47
5.2.8. Tilgjengelighet	48
5.2.9. Tilgang til ferdselsårer.....	49
5.2.10. Utsikt	49
5.2.11. Synlighet.....	52
5.2.12. Avstand til samtidig strandlinje.....	52
5.2.13. Høyde over havet	53
5.3. Lokaliseringsmessig utvikling over tid	54
5.4. Samlet vurdering av analysens lokaliseringfaktorer	56
5.5. Oppsummering	59
6. HELLERBRUK I VESTNORSK ELDRE JERNALDER.....	61
6.1. Dateringsmessige aspekt vedrørende bruk av hellerlokalteter.....	61
6.1.1. Bruksintensitet.....	61
6.2. Hva ble hellerne anvendt til?.....	62
6.2.1. Fjellokalteter	62
6.2.2. Lokalteter langt fra sjø lokalisert i lavland.....	64
6.2.3. Lokalteter ved sikre og brukbare havner	65
6.2.4. Sjønære lokalteter ikke relatert til sikre og brukbare havner	66
6.2.5. Skjulte og vanskelig tilgjengelige lokalteter	67
6.3. Rituell kontekst?.....	69
6.4. Sosial og samfunnsmessig kontekst	72
7. OPPSUMMERING OG KONKLUSJON	77
SUMMARY	81
LITTERATUR	83
APPENDIKS	91

FIGUR OG TABELLISTE

Figur 1. Økonomiske og politiske sentre. Hypotetiske territorier.....	16
Figur 2. Eksempler på topografiske situasjoner som gir gunstige havneforhold.....	33
Figur 3. Spredning av eldre jernalders hellere i Hordaland	41
Figur 4. Lokalitetenes fordeling innen ulike topografiske soner.....	43
Figur 5. Orientering i forhold til himmelretning.	44
Figur 6. Areal innenfor dråpefall.....	45
Figur 7. Avstand til ferskvann.....	46
Figur 8. Lokalitetenes havneforhold.	46
Figur 9. Lokalitetenes beliggenhet med tanke på områder egnet for dyrking.....	47
Figur 10. Avstand til samtidig gårdsbosetning.....	48
Figur 11. Lokalitetenes tilgjengelighet fra nærområdet.	49
Figur 12. Tilgang til ferdselsårer.....	49
Figur 13. Lokalitetenes grad av utsikt.....	51
Figur 14. Åpne lokaliteters utsyn til terrestrisk versus marint miljø.....	51
Figur 15. Lukkede lokaliteters utsyn til terrestrisk versus marint miljø.	51
Figur 16. Lokalitetenes synlighet.	52
Figur 17. Lokalitetenes avstand til samtidig strandlinje.	53
Figur 18. Lokalitetenes høyde over havet.	53
Tabell 1. Tabell over lokalitetenes dateringer, undersøkelsens resultater og funksjonsbestemmelse på bakgrunn av det arkeologiske funnmaterialet.....	42
Tabell 2. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren <i>topografiske soner</i>	54
Tabell 3. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren <i>himmelretning</i>	54
Tabell 4. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren <i>størrelse på tilgjengelig boområde</i>	54
Tabell 5. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren <i>avstand til ferskvann</i>	54
Tabell 6. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren <i>havneforhold</i>	55
Tabell 7. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren <i>åkerjord</i>	55
Tabell 8. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren <i>avstand til gårdsbosetning</i>	55
Tabell 9. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren <i>tilgjengelighet</i>	55
Tabell 10. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren <i>tilgang til ferdselsårer</i>	55
Tabell 11. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren <i>utsikt</i>	55
Tabell 12. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren <i>synlighet</i>	56

1. INNLEDNING

Temaet for oppgaven er bruk av huler og hellere i vestnorsk eldre jernalder. Huler og hellere er naturlige hulrom i berg. De to betegnelse anvendes tidvis om hverandre, særlig ved navngivingen av denne typen steder. Forskjellen mellom huler og hellere finnes imidlertid i forholdet mellom hulrommenes dybde og bredde. Dersom rommets dybde er større enn åpningens tverrmål, dreier det seg om en hule (Delphin 2003:388). I motsatt tilfelle dreier det seg om en heller. Betegnelsen heller brukes for øvrig ikke utelukkende om hulrom i berg, men også om hulrom under steinblokker. I det følgende anvender jeg som oftest betegnelsen *heller* som en samlebetegnelse for huler og hellere.

Tradisjonelt har eldre jernalder, en periode hvor man bodde i langhus, dyrket jorda og holdt husdyr, blitt oppfattet som hellernes mest intensive bruksfase (jfr. Odner 1973:147; Hagen 1983:331; Indrelid 1996:132; Myhre 2002:119). Hvilken rolle hellerne spilte i dette utpregede jordbrukssamfunnet har vært diskutert siden de første lokaliteter av denne typen ble gjenstand for nærmere undersøkelser i siste halvdel av det 19. århundre. Målsettingen med den foreliggende avhandlingen er et forsøk på å belyse bruken av hellerlokalitetene i denne perioden. Sentrale spørsmål vil da være:

- *Hva* ble hellerne anvendt til?
- *Hvem* anvendte hellerne?
- *Hvordan* ble hellerne anvendt?

De aktuelle spørsmål vil forsøkes besvart gjennom en geografisk tilnærming til materialet, supplert med lokalitetenes arkeologiske materiale. Selv om hellere er naturformasjoner og dere beliggenhet i utgangspunktet er gitt, anses en geografisk tilnærming å være fruktbar. På tross av lokalitetenes gitte beliggenhet, forekommer det store lokaliseringmessige variasjoner både med hensyn til deres lokale- og regionale miljø. Hvilke hellere man valgte å anvende kan knapt ha vært tilfeldig. Avgjørelsen må ha vært nøye knyttet til ulike egenskaper, eller faktorer, ved lokalitetene. Dette vil være faktorer som var av betydning alt etter hva årsaken til oppholdet var, men også med henblikk på sosiale regler og tradisjoner. Studier av hvordan lokalitetene forholder seg til omgivelsene, bør i teorien da kunne belyse spørsmål knyttet til deres anvendelse. Lokaliseringmessige aspekt har også tidligere blitt trukket inn i hellerdebatten. Det geografiske datamaterialet har imidlertid aldri blitt systematisk undersøkt,

noe som er en nødvendig forutsetning dersom det skal kunne danne grunnlaget for tolkninger. En systematisk undersøkelse av lokalisering vil i den foreliggende avhandlingen gjøres ved hjelp av en lokaliseringsanalyse og en arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder (heretter kalt visuell landskapsanalyse). Dette medfører at hver enkelt av undersøkelsens hellerlokaliteter må oppsøkes i felt.

1.1. Avgrensning i tid og rom

Avhandlingen vil tidsmessig avgrenses til eldre jernalder. Perioden kan deles inn i tre underperioder, henholdsvis førromersk jernalder (ca. 500 f.Kr. - Kr.f.), romertid (ca. Kr.f. - 400 e.Kr.) og folkevandringstid (ca. 400 - 560/570 e.Kr.) (Solberg 2000). Avgrensningen er gjort på bakgrunn av den utstrakte bruk av hellere som fant sted i perioden, samtidig som anvendelsen av lokalitetene i det aktuelle tidsrom har vært, og fremdeles er, et tema for debatt.

Analyseområdet avgrenses til Hordaland; et område som strekker seg fra de ytre kystsoner i vest, via et fjordlandskap og til innlandets fjelldistrikt i øst. Nordlig del av undersøkelsesområdet domineres av trange fjordarmer, mens de sørlige områder i større grad karakteriseres av brede fjordløp og store, åpne fjordbasseng. Kriteriene for valg av analyseområde var at området skulle dekke flere ulike topografiske soner, fremvise et representativt utvalg sikkert daterte eldre jernaldershellere og ikke minst gjøre undersøkelser i felt praktisk mulig og overkommelig med Bergen som utgangspunkt. Hordaland skilte seg da ut som et naturlig analyseområde.

1.2. Oppgavens struktur

Kapittel 2 tar for seg tidligere teorier vedrørende bruk og lokalisering av hellerlokaliteter i eldre jernalder.

Kapittel 3 beskriver de rådende teorier vedrørende samfunnsforholdene i eldre jernalder og danner et nødvendig bakteppe i forsøket på å forstå og tolke periodens hellerlokaliteter.

Kapittel 4 redegjør kort for det teoretiske perspektiv som ligger til grunn for avhandlingens metodiske tilnærming. Grunnlaget for uttak av lokaliteter til analysen vil så beskrives. Videre gjøres det rede for anvendelsen av de aktuelle lokaliteters funnmateriale som en supplerende kilde. Derpå følger en presentasjon av de anvendte analysemetoder før de aktuelle lokaliseringsfaktorer behandles avslutningsvis.

Kapittel 5 presenterer undersøkelsens resultater. Deretter følger en analyse av datamaterialet hvor lokaliseringsfaktorenes betydning ved lokaliseringsvalg vurderes og eventuelle lokaliseringsmønstre identifiseres.

Kapittel 6 utgjør avhandlingens diskusjonskapittel hvor resultatene av analysen blir tolket og diskutert i den hensikt å belyse oppgavens sentrale spørsmål.

Kapittel 7 oppsummerer og konkluderer med tanke på den aktuelle problemstilling.

2. FORSKNINGSHISTORIE

Avhandlingens forskningshistoriske fokus rettes utelukkende mot eldre jernalders hellerlokalteter. Oppfatninger omkring lokalitetenes bruksmåter og lokalisering vil da stå sentralt.

2.1. Vestnorske eldre jernalders hellere

Interessen for hellere i en forskningsmessig kontekst startet allerede på slutten av 1700-tallet (Schøning 1979). I løpet av det påfølgende århundret økte interessen for denne typen lokaliteter betraktelig, særlig med fokus på geologiske problemstillinger. Man var kjent med at det fantes forhistoriske spor etter mennesker i hellere, men det var først da man startet utgravninger av dem i siste halvdel av 1800-tallet man ble klar over hvor omfattende dette materialet var (Bendixen 1870; Reusch 1877; Lorange 1878), noe som medførte et økt arkeologisk fokus på denne typen lokaliteter.

Da Oluf Rygh i 1882 publiserte en oversikt over bygdeborger i Norge, inkluderte han også flere hellere. Rygh mente at disse, lik borgene, var benyttet av bygdefolk til å søke tilflukt i under overfall. Felles for hellerne var at man fant murer tvers over deres inngang, oppfattet som forsvarsverk, samtidig som de ble hevdet å ligge vanskelig tilgjengelig, på steder det ville være lett å forsvare selv med få mennesker (Rygh 2004). I 1910 ga A. W. Brøgger ut en gjennomgang av de til da kjente eldre jernalders hellerfunn på Vestlandet. Tydelig påvirket av Rygh argumenterte han for at denne typen lokaliteter måtte forstås som tilfluktssteder. Også Brøgger påpekte tilstedeværelsen av såkalte forsvarsverk og lokalitetenes steile adkomst. Han hevdet videre at det var hellere på avsides steder ute i havgapet man i denne perioden syntes å ha benyttet. Hovedargumentet for tolkningen fant Brøgger likevel i det arkeologiske materialet. Funn av spyd- og pilespisser ble tolket som våpen, heller enn jaktredskaper, noe som ble hevdet å vise behovet man hadde hatt for å forsvare seg (Brøgger 1910). Kun få år etter at Brøgger publiserte oversikten, grov Bjørn Hougen en heller i Hildershavn i Os i Hordaland. Hougen gikk god for Brøggers tolkning som en forklaring på den generelle hellerbruk, men mente at lokaliteten i Hildershavn, der den lå i en lun vik langs skipsleia, måtte ha blitt benyttet annerledes. Han tolket den som en rasteplass og et overnattingssted for langveisfarende og viste til at en slik bruk hadde vært vanlig på Vestlandet i nyere tid (Hougen 1922).

Den mest utbredte oppfatning betraktet imidlertid hellerfunnene som levninger etter oppholdssteder knyttet til fangst og fiske; en oppfatning i stor grad basert på det osteologiske materialet. Dette besto i overveiende grad av vilt, men da bestandig med innslag av domestiserte arter. Gjenstandsfunn, særlig i form av beinpiler, ble tolket som fangstredskaper (Reusch 1877; Hansen 1904:147-161; Petersen 1910; Brinkmann & Shetelig 1920; Brøgger 1925:39-47; Bøe 1934; Gjessing 1945:140-146). I siste del av det 19. århundre og de første årtier av det 20. århundre, ble lokalitetene for en stor del betraktet som bosteder tilskrevet en jeger og fiskerbefolkning. Gjennomgående ble denne befolkningen ansett å skille seg, ikke utelukkende ervervsmessig, men også kulturelt fra den samtidige jordbruksbefolkning, man gikk inn for en kulturdualisme (Reusch 1877:55; Hansen 1904:160-161; Petersen 1910:47-48, se for øvrig Bergsvik 2005 om kulturdualisme). De mest radikale forskerne gikk i denne sammenheng inn for at det ikke bare hadde eksistert kulturelle-, men også etniske forskjeller mellom de to gruppene. Andreas M. Hansen mente å finne belegg for dette i hellernes gjenstandsmateriale, noe han beskrev som meget primitivt. Materialet var spor etter et anarisk veidefolk, vesentlig tilhørende de ytterste kystsoner, hvis røtter strakte seg langt forut for innvandringen av de ariske jordbrukere i bronsealderen (Hansen 1904:147-161).

I 1920 publiserte Haakon Shetelig og August Brinkmann resultatene fra de nylig undersøkte hellerne på Ruskeneset, like utenfor Bergen. Avhandlingens fokus var hovedsakelig rettet mot lokalitetenes stein/bronsealderslag. Disse avsetningene ble hevdet å representere spor etter fangststasjoner, anvendt av mennesker fra jordbruksbosetningene. Oppfatningen ble begrunnet med en overvekt av jaktredskaper blant gjenstandsmaterialet, samt lokalitetenes ypperlige beliggenhet for jakt på både marine og terrestriske dyrearter. Hovedargumentet for tolkningen fant man imidlertid i sammensetningen av lokalitetenes osteologiske materiale, hvor deler av fangsten syntes å ha blitt fraktet bort (Brinkmann & Shetelig 1920). Det var imidlertid Brøgger som i 1925 overførte Brinkmann og Sheteligs teori til jernalderens hellermateriale. Han anså da hovedtyngden av periodens hellerlokalteter som slike fangstplasser, beliggende ytterst i skjærgården, hvor bønder hadde drevet fiske og fangst som del av en blandingsøkonomi (Brøgger 1925:40-46). Denne tolkningen etablerte seg raskt som en av de mest utbredte oppfatninger av jernalderens hellerbruk (Olsen & Shetelig 1933; Bøe 1934; Gjessing 1945:140-146). I løpet av 1940-tallet ble imidlertid hellerdebatten overskygget av et økt fokus på jernalderens gårdsbosetning (Bergsvik 2005:240).

I denne tidligste perioden, fra de første hellere ble undersøkt i det 18- århundre og frem til 1940-tallet, ble hellernes beliggenhet viet lite oppmerksomhet. Det kan likevel skilles ut to hovedoppfatninger med hensyn til lokalitetenes lokalmiljø. Det dreide seg om vanskelig tilgjengelige steder og steder ansett som gode fangstplasser. Sett fra et makroperspektiv ble lokalitetene oppfattet å befinne seg på ytterkysten

I løpet av 1960-tallet ble hellerne på ny et emne for debatt. Fremdeles var det ulike nyanser av en bruk tilknyttet jakt og fiske som dominerte tolkningene av dem. Diskusjonen tok i stor grad utgangspunkt i den antatte lengden på oppholdene. Flere forskere gikk inn for at hellerne representerte helårsbosetninger, noe som ble ansett å motstride en tilknytning til jordbruksbosetninger. Anders Hagen brakte i denne sammenheng kulturdualisme på banen igjen. Skjonghelleren ble anvendt som representant for den generelle hellerlokalitet. Hagen la de tykke kulturlag og det osteologiske materialets artssammensetning til grunn for at det her hadde dreid seg om lengre opphold. Funn av gjenstander tradisjonelt knyttet til kvinnelig aktivitet, ble tatt til inntekt for familiebaserte bosetninger. I motsetning til tidligere forskere, gikk Hagen inn for at hellerne i tillegg til å befinne seg ved kysten, i visse tilfeller også hadde befunnet seg nær jordbruksbosetninger. Dette var ifølge Hagen et trekk lite forenelig med en bruk som bondens fangststasjon eller seter. De avgjørende argument for denne oppfatning fant han imidlertid i det arkeologiske materialet samt menneskebeina funnet i hellere, tolket som boplassgraver. Helligmateriale besto fortrinnsvis av fangstredskaper utført i horn og bein, mens gjenstander av keramikk og jern, vanlig i gårdskontekster, ble hevdet å være fraværende. Boplassgravene anså han å stå i sterk kontrast til bondens gravskikk og tok dem til inntekt for en tradisjonskontinuitet tilbake til steinalderen (Hagen 1967:180-190,1983:328-333). Kristian Jansen henviste til Grønehelleren ved ytterkysten av Sogn, og hevdet som Hagen at en kunne se spor etter langvarige opphold av fangstfamilier. I motsetning til Hagen fant han ingen holdepunkter for en kulturdualisme i materialet, og mente det i hovedsak måtte ha dreid seg om økonomiske forskjeller. Jansen la relativt stor vekt på lokalitetenes beliggenhet. Mennesker med ulikt erverv ville også vise ulike bosetningsmønstre, noe som ble reflektert i hellernes lokalisering til den lite jordbruksvennlige ytterkyst. Jansen foreslo at kystområdet var blitt utnyttet gjennom basis- og satelittbosetninger, utgjort av hellere eller boplasser med lette konstruksjoner. Som Hagen, gikk Jansen inn for at enkelte hellere også hadde befunnet seg nær gårdsbosetninger. Disse fant han det vanskelig å forklare, men foreslo at de kunne ha vært utnyttet av en eiendomsløs underklasse under sesongarbeid på gårdene (Jansen 1973,1998). Knut Odner hadde samme grunntanker som Jansen, men inkorporerte

hellerbruken i en større samfunnssteori. Odner hevdet den mest intensive bruken av hellere hadde funnet sted i yngre romertid og folkevandringstid, en rådende oppfatning siden tidlig på 1900-tallet. Dette syntes tidsmessig å sammenfalle med oppkomsten og tilbakegangen av et hierarkisk høvdingedømmesamfunn i yngre romertid og folkevandringstid. Hellerne ble dermed satt i relasjon til høvdingers forsøk på å øke sin personlige makt. En strategi for å oppnå dette ville ifølge Odner være å maksimere utnyttelsen av de tilgjengelige ressurser som fantes innen deres territorie. Dette kunne gjøres ved at en høvding plasserte undersåtter permanent i hellere ved de beste fiske- og fangstplasser, hovedsakelig i de ytre kystsoner. Fangstens overskudd skulle leveres til høvdingen og til gjengjeld ble familiene underholdt i dårlige perioder. Hellerne inngikk dermed som del av et større redistributivt økonomisk system (Odner 1973:156).

Flere forskere var imidlertid av den oppfatning at hellerlokalitetene kun hadde vært anvendt på sesongmessig basis. Som tidligere ble de hovedsakelig relatert til bondens utnyttelse av utmarksressursene, som del av en blandingsøkonomi (Bakka 1973; Solberg 2000:58,88). I samsvar med Jansens inntrykk av lokalitetenes arkeologiske materiale, påpekte man at dette i liten grad skilte seg fra hva man fant i jordbrukskontekster (Solberg 1976:89). At det kun hadde dreid seg om sesongopphold ble tilskrevet rent praktiske årsaker (Bakka 1973:113), men en hevdet også å finne støtte for dette synet i det osteologiske materialet (Solberg 2000:88). Det kan da bemerkes at beinmaterialet fra de samme lokaliteter tidvis ble ulikt tolket. Eksempelvis finner en Skjonghellerens beinmateriale tatt til inntekt for både helårsbosetning (Hagen 1983:330) og sesongmessige opphold (Solberg 2000:88). Med hensyn til lokalitetenes beliggenhet, gikk Egil Bakka sterkt ut mot Hagen og Jansens oppfatning av at flere hellere syntes å ha befunnet seg nær gårdsbosetninger. Etter hans syn, ville dette kun gjelde for Skjonghelleren (Bakka 1973:112).

Lokaliseringmessig ble hellerne i denne perioden stort sett behandlet ut fra et makroperspektiv. Som tidligere ble lokalitetene i stor grad oppfattet å ha befunnet seg på ytterkysten, adskilt fra jordbruksbosetningen. Enkelte forskere gikk imidlertid inn for at de også kunne ha vært lokalisert nær samtidige gårdsbosetninger. Oppfatningene synes i stor grad å ha blitt basert på generaliseringer med utgangspunkt i et fåtall lokaliteter.

I løpet av 1990-tallet fjernet enkelte forskere seg fra økonomiske og økologiske modeller for å forklare hellermaterialet. Fokuset ble i større grad rettet mot opplevelsen av lokalitetene og

lokalitetenes symbolske betydning. Ragnhild Todnem (1999) baserte seg på et slikt utgangspunkt da hun behandlet hellernes menneskebein i artikkelen ”Holer og hellere, for de levende eller døde?”. Todnem mente skjelettfragmentene representerte graver, noe Bakka (1973:113) tidligere hadde stilt seg skeptisk til. For å underbygge sitt synspunkt viste Todnem blant annet til bergets mytologiske betydning i norrøne kilder. Her ble dette oppfatet som de dødes oppholdssted eller bolig. At hellernes skjelettmateriale ble satt i forbindelse med den norrøne verdensoppfatning, illustrerer også at beinfragmenter i slike kontekster ikke nødvendigvis behøver å stå i kontrast til den germanske gravskikken som hevdet av Hagen (Bergsvik 2005:252). I sin gjennomgang av materialet påpekte Todnem at flere av lokalitetene virket å ha hatt en funksjon primært som gravsteder. Disse helleres kulturlag var tynne og gjenstandsfunnene få, slik at det i disse tilfeller ikke dreide seg om boplassgraver. Todnem mente å se visse fellestrekk mellom de ulike lokaliteter, i sær lokalitetene tolket som isolerte gravsteder. Det dreide seg som regel om store, monumentale huler bestående av flere rom. Hulene lå vanskelig tilgjengelig og hadde skjulte innganger. Todnem benyttet seg av van Genneps teori om overgangsritualer i et forsøk på å tolke gravenes kontekst, det vil si hulen, dens utforming og beliggenhet. Todnem foreslo at den vanskelige veien opp til hulene og deres skjulte innganger symboliserte atskillelsesfasen der den døde forlot de levendes verden. Hulenes ofte trange passasjer representerte den vanskelige og farefylte liminalfasen, passasjen mellom liv og død, mens nedleggelsen i ett av de beskyttede hulerommene symboliserte den endelige overgangen til de dødes verden (Todnem 1999).

Det ble tidlig registrert tilstedeværelse av slag i hellere (Hougen 1923:12). I likhet med menneskebeina, har funnene av slag i den senere tid blitt tolket inn i en rituell kontekst. På bakgrunn av etnografi, etno-arkeologiske studier samt skriftlige beskrivelser av gresk og norrøn mytologi, har metallarbeid i førindustrielle samfunn blitt oppfattet som gjennomsyret av magi og ritualer (Barndon 2005). Med et slikt utgangspunkt har Randi Barndon tolket den norrøne smeden som en person med en særegen status i sin samtid. I norrøn mytologi kobles smeden til dverger og gjennom dem til magi, berg og underverdenen. Smeden kan dermed ha blitt ansett å ha evner ut over det normale, ved hjelp av magi var han i stand til å transformere metall. Hellere med spor etter metallarbeid har da blitt tolket som stedene hvor magien og ritualene rundt denne typen aktiviteter foregikk (Barndon 2005). Raymond Sauvage konkretiserte denne teorien noe i sin mastergradsavhandling. Sauvage foreslo at hellerne kunne ha fungert som kulisser i forbindelse med overgangsritualer der man gikk fra lærling til smed. Et av Sauvages argumenter for å se hellerne i et rituell lys var deres lokalisering. Han

hevde lokalitetene befant seg langt unna sentralbosetningen, vanskelig tilgjengelig i urer og fjell, noe han fant lite forenelig med en bruk i et praktisk øyemed (Sauvage 2005:29-31,64-67). Som tidlig på 1900-tallet, ser vi at oppfatningen av hellere som bortgjemte og utilgjengelige i de senere år har dukket opp igjen.

2.2. Oppsummering

I hellerforskningens tidligste periode var det grovt sett tre teorier som gjorde seg gjeldende med hensyn til anvendelsen av jernalderens hellerlokaliteter. Det var som tilfluktssted, opphold i forbindelse med ferdsel og en tilknytning til jakt og fiske. I løpet av perioden etablerte den sistnevnte teori seg etter hvert som hovedteorien. Det rådet imidlertid stor uenighet om hvem det var som skulle ha anvendt hellerne i en slik sammenheng. Det sto mellom periodens jordbruksbefolkning og mennesker som skilte seg fra bonden med hensyn til både økonomi og kultur. Hellernes lokalisering ble lite vektlagt. Det kan likevel skilles ut to oppfatninger med hensyn til deres lokalmiljø. Det dreide seg om vanskelig tilgjengelige steder og gode fangstplasser. Sett fra et makroperspektiv ble lokalitetene oppfattet å befinne seg på ytterkysten. I løpet av 1940-tallet dreide forskningsfokuset bort fra hellerne og det var først på slutten av 1960-tallet de igjen ble emne for debatt. Hellerbrukernes identitet sto fremdeles sentralt. Var lokalitetene anvendt av bønder eller mennesker som i hovedsak livnærte seg av fangst og fiske? Tilhengerne av et skille mellom jordbruksbefolkningen og hellerbrukerne gikk nå i større grad enn tidligere inn for at forskjellene mellom de to gruppene kun hadde vært av en økonomisk art. Lokalitetene ble også forsøkt inkorporert i de overordnede samfunnsteorier. Odner tolket dem da som spesialistbosetninger innen et større redistributivt økonomisk system. Som tidligere rådet fremdeles oppfatningen av at hellerne hovedsakelig befant seg i de ytterste kystsoner, selv om enkelte forskere også gikk inn for at enkelte hellere hadde befunnet seg nær den samtidige gårdsbosetning. Oppfatningene tok i stor grad utgangspunkt i et fåtall hellere, da spesielt lokaliteter på Sunnmøre. I de seneste år har rent rituelle bruksaspekt ved hellerlokalitetene blitt viet større oppmerksomhet. I denne sammenheng argumenteres det gjerne for at lokalitetene befinner seg skjult og vanskelig tilgjengelig, adskilt fra de sentrale bosetningsområder.

De lokaliseringmessige aspekt viser seg å ha spilt en underordnet rolle i hellerdebatten.

Oppfatningene av lokalitetenes beliggenhet har i stor grad blitt basert på generaliseringer, uten

at materialet har blitt systematisk undersøkt. Dersom hellernes beliggenhet skal kunne belyse anvendelsen av dem i den aktuelle periode, er det nødvendig å utføre en slik undersøkelse.

3. SAMFUNNSTEORIER FOR ELDRE JERNALDER

I følgende kapittel vil teorier omkring samfunnsforhold i eldre jernalder presenteres med utgangspunkt i dagens forskningsfront. Fokuset rettes mot samfunnets organisering samt den økonomiske og rituelle landskapsbruk. Redegjørelsen anses som nødvendig ettersom lokalitetenes samfunnsmessige kontekst vil danne en viktig bakgrunn for tolkningen av lokalitetene.

Førromersk jernalder presenteres adskilt fra de øvrige perioder innledningsvis. Deretter følger en samlet presentasjon av romertid og folkevandringstid. Dette gjøres på grunn av store likhetstrekk mellom romertid og folkevandringstid med hensyn til periodenes arkeologiske materiale og tolkningene av dette. Eldre jernalders rituelle landskapsbruk behandles under ett avslutningsvis.

3.1. Førromersk jernalder

3.1.1. Samfunnsorganisering

Førromersk jernalder ble i store deler av forrige århundre betraktet som en krisetid, en tid karakterisert av befolkningsnedgang og hvor bosettingen utelukkende syntes å ha vært konsentrert til de beste jordbruksdistrikt. Denne oppfatningen skyldtes periodens meget sparsomme arkeologiske spor. Med unntak av enkelte hellerfunn kjente man fremdeles ikke bosteder, periodens gravfunn var beskjedne med hensyn til både kvalitet og kvantitet samtidig som tilgangen på bronse virket å ha opphørt uten at jernet enda syntes å ha blitt alminnelig. Forklaringen på krisen ble ofte koblet til klimatiske årsaker (Hagen 1967:156-163; Magnus & Myhre 1993:215-217; Solberg 2000:50-51). Synet på den funntomme perioden som en krisetid endret seg imidlertid gradvis i løpet av siste del av 1900-tallet. Dette ettersom kildetilfanget økte betraktelig i takt med at man tok i bruk C14-metoden samt startet å anvende flateavdekking ved arkeologiske undersøkelser.

Ved hjelp av flateavdekking har de tidligere ukjente boplasser i stadig større grad blitt oppdaget. Bosetningsstrukturer avdekket på Forsandmoen i Rogaland utgjør en relativt stor andel av dette materialet, men også i Vestlandets nordligere strøk har man i den senere tid avdekket en rekke bosetningsspor, da særlig i Sogn og Fjordane og på Sunnmøre (Diinhoff 2005a). Materialet gir et gjennomgående homogent inntrykk. Det dreier seg om treskipede

langhus, betraktelig mindre enn hva som synes å ha vært normen i foregående periode. Langhusene har vært funksjonsdelte og har rommet både mennesker og dyr i atskilte deler av huset. I tilknytning til langhusene er det ved flere av lokalitetene registrert mindre bygninger tolket som verksteder (Diinhoff 2005a). De undersøkte anleggene opptrer i forbindelse med spor etter samtidige åkrer, noe som gir et bilde av bosetninger hvor man har holdt husdyr og dyrket jord. Boplassene virker i regelen å ha blitt forflyttet innen et avgrenset område med noen generasjoners mellomrom (Myhre 2002:106). Dagens forskningssituasjon gir inntrykk av at enkeltbosetninger var den rådende bosetningsformen i perioden (Diinhoff 2005a:117). Jordbruksbosetningene har blitt tolket som selvstendige driftsenheter drevet av mindre familiegrupper. Grupper som synes å ha hatt individuell eiendomsrett til husdyr, men derimot kun bruksrett til jorda (Myhre 2002:111-112; Diinhoff 2005b:115). Periodens gravfunn er fremdeles fåtallige, men kjennes i dag fra de fleste landsdeler. Det dreier seg om graver der eventuelle markeringer har vært diskrete, i form av steinlegginger, lave røyser eller hauger. Gravgravene har vært fraværende eller få. På tross av enkelte variasjoner gir gravene et gjennomgående spartansk inntrykk (Solberg 2000:40-42). De to kildekategoriene, boplassfunn og gravfunn, har av flere forskere blitt tolket dit hen at det i den førromerske perioden har vært en tilnærmet egalitær samfunnsorganisasjon sammenlignet med foregående og påfølgende perioder (Solberg 2000:65; Myhre 2002:115).

3.1.2. Økonomisk landskapsbruk

Bosetningene finnes tydelig lokalisert med hensyn til jordbruksmessige behov (Diinhoff 1997:5). Disse behov må selvsagt ses i forhold til periodens jordbruksteknologi. Jernalderens åkrer ble bearbeidet med spade, hakke og ard uten jernskoning (Myhre 2002:141-142). Systematisk drenering var enda ikke vanlig (Øye Sølvsberg 1976:67). Med utgangspunkt i en slik situasjon vil lettdrevne og naturlig drenerte jordbunnsforhold være best egnet for dyrking, noe som samsvarer godt med de faktiske forhold ved bosetningene. Ved flere av de senere undersøkte lokaliteter finnes klare indikasjoner på at åkrer nær bosetningene ble intensivt kultivert (Diinhoff 2005b:116), det vil si at de naturlige forhold ble forbedret, eksempelvis gjennom tilførsel av jord og gjødsel, slik at åkrene kunne anvendes på en mer permanent basis. Lenger unna bosetningene ble territoriets muligheter for aktiviteter som fangst, fiske og beiting utnyttet samtidig som det i flere tilfeller også er observert spor etter mindre åkerlapper. I motsetning til åkrene nær bosetningene, synes disse åkerlappene i større grad å ha vært ekstensivt kultivert med lange brakkperioder mellom hver oppdyrking (Diinhoff

2005b; Ringstad 1996:17). Selv om forholdene for jordbruk kunne bedres, foregikk dette selvsagt innen visse rammer. På grunn av den vestnorske topografi, vil hvor man finner de best egnede områder for jordbruk være svært varierende innen landsdelen. I Møre og Romsdal står ytterkysten frem som meget attraktiv jordbruksmessig sett og det er også her man finner bosetningens tyngdepunkt. Mot sør endrer naturforholdene seg. I Sogn og Fjordane og i Hordaland finnes de beste jordbruksområder i fjorddistriktene, samtidig som disse distriktene også utgjør de mest fremtredende bosetningsområder (Diinhoff 1999:25; Bergsvik 2006b:124). Dette betyr selvsagt ikke at de jordbruksmessig marginale områder ikke ble utnyttet i perioden. I senere tid har en rekke små, åpne kystboplasser langs Skatestraumen, ved Sogn og Fjordanes ytterkyst, blitt undersøkt. Lokalitetene gir inntrykk av å representere relativt korte opphold, i høyden én sesong, og man synes i liten grad å ha vendt tilbake til de samme lokaliteter mer enn et fåtall ganger. Kildematerialet gir inntrykk av at menneskene som holdt til ved strømmen hadde en blandingsøkonomi der jakt, fiske, husdyrhold og muligens åkerbruk inngikk. De jordbruksrelaterte aktiviteter synes imidlertid å ha spilt en beskjeden rolle. Lokalitetene tolkes som spor etter mennesker som har hatt permanent opphold ved strømmen, men som med jevne mellomrom flyttet mellom ulike lokaliteter i området. Det utelukkes imidlertid ikke at enkelte av boplassene også kan ha blitt anvendt sesongmessig av mennesker som resten av året levde og virket på jordbruksplassene i fjordstrøkene (Bergsvik 2006b). Situasjonen i de vestnorske fjellstrøk har i stor grad blitt belyst gjennom senere års undersøkelser i Sogn og Fjordane. Det er her funnet en rekke lokaliteter som vitner om en relativt omfattende utnyttelse av fjellområder i det aktuelle tidsrom. Frem til midten av førromersk jernalder synes materialet å domineres av åpne boplasser av varierende størrelse, boplasser som tidvis har fremvist store mengder flateretusjerte spisser. Det er også oppdaget et fåtall små husliknende strukturer. Funnmaterialet og pollenanalyser knytter lokalitetene til fangst og beitevirksomhet (Bjørge et al. 1992:303; Kvamme et al. 1992:127; Prescott 1995). Fra ca. 200 f.Kr. forsvinner imidlertid boplassene fra materialet. Det er nå kun kullgroper og pollenanalyser som viser til en fortsatt sterk utnyttelse av området (Myhre 2002:92). Aktivitetene synes i større grad å ha blitt fokusert mot beitevirksomhet, og en ser trolig en større grad av mobilitet enn hva som var tilfelle de foregående århundrene (Bergsvik 2006b:108). Sporene i fjellet knyttes i nyere litteratur som oftest til de lavereliggende jordbruksbosetningene (Solberg 2000:57; Diinhoff 2005b). Myhre (2002:91) hevder da at aktivitetene må anses å utgjøre grunnlaget for den senere stølsvirksomhet.

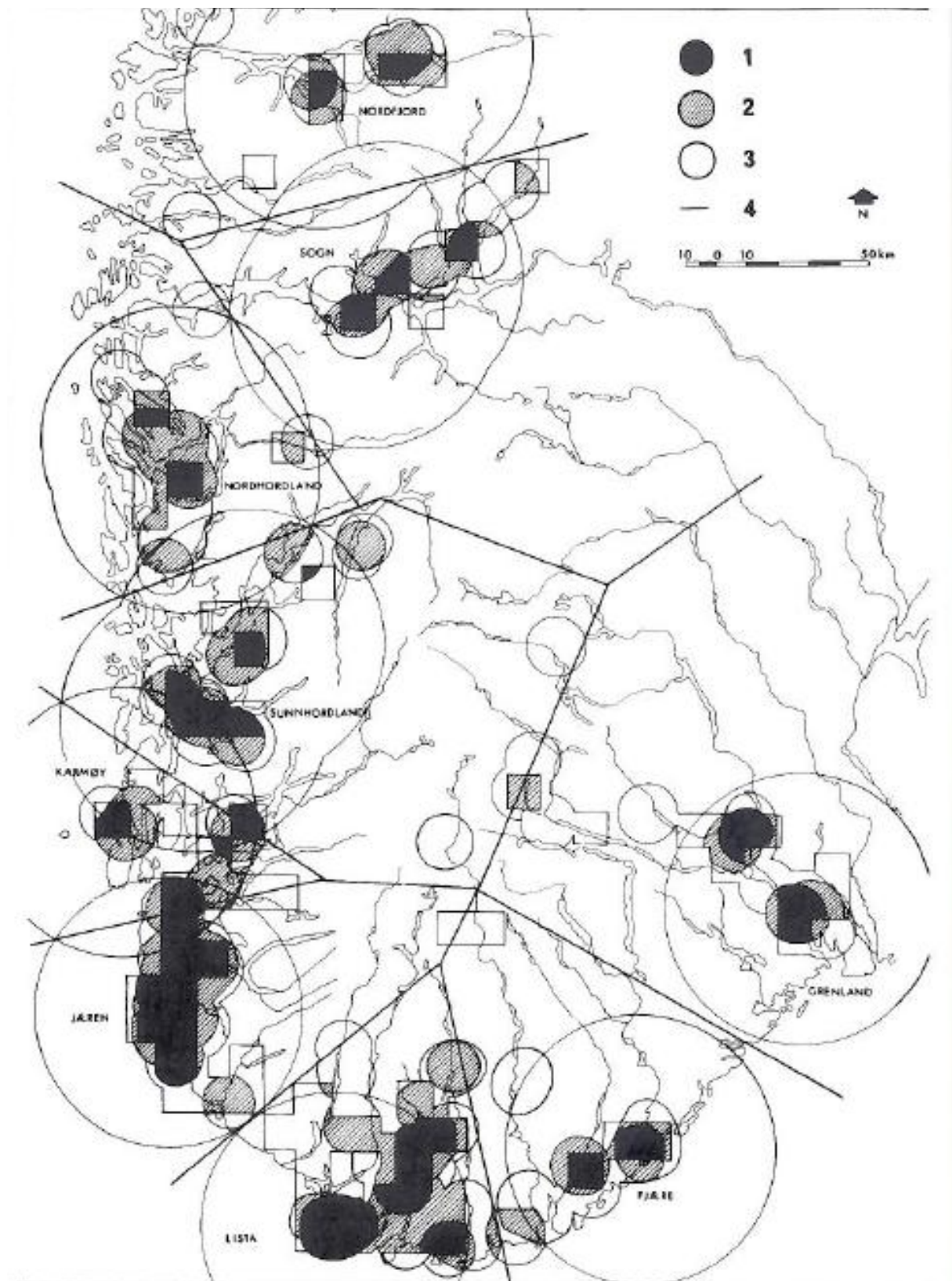
3.2. Romertid/folkevandringstid

3.2.1. Samfunnsorganisering

I århundrene omkring Kristi fødsel dukker en rekke nye trekk opp i det arkeologiske materialet; trekk som står i sterk kontrast til det ensartede og relativt uanselige materialet som kjennetegner den førromerske jernalderen. Endringene som kan spores forsterkes i løpet av eldre romertid og gjør seg for alvor gjeldende fra om lag 200 e.Kr., overgangen til yngre romertid (Myhre 2002:116-118). Endringene trer særs tydelig frem innen jordbruksbosetningenes byggeskikk og organisering samt innen periodens gravskikk. Som tidligere dreier det seg fremdeles om funksjonsdelte treskipede langhus. Bygningenes dimensjoner vokser imidlertid jevnt over, hvorav noen bygninger utmerker seg som betraktelig større enn gjennomsnittet (Løken 2001:56). I enkelte av de største bygninger opptrer fra omkring Kristi fødsel åpne, sentralt lokaliserte rom tolket som haller for politiske, religiøse og sosiale aktiviteter. I yngre romertid og folkevandringstid ser det ut som om hallfunksjonene legges til adskilte bygninger (Løken 2001). I motsetning til tidligere synes bosetningene nå å ha befunnet seg permanent på samme sted. Bygningene, minimum ett langhus og ofte en mindre sidebygning tolket som verksted, har vært organisert rundt et tun og omgitt av et innegjerdet åker- og slåttemråde. Fra fjøset finner man spor etter fegater som ledet dyra til beiteområdene i utmarka (Myhre 2002:121). Myhre (2002:121) argumenterer for at det var i løpet av romertiden den fullt utviklede gård ble etablert. I dette legger han at det er først nå man finner jordbruksbosetninger der alle de viktigste gårdselementer inngår samt at bostedene synes å opptre som økonomiske og sosiale institusjoner liknende den historiske gården. Som i den førromerske perioden anses enkeltgården å ha vært den mest utbredte bosetningsform (Solberg 2005a:115). Lik jordbruksbosetningene gir også gravfunnene nå et langt mer variert inntrykk, både hva dødebehandling, gravgods og det ytre gravminnet angår. Selv om branngraver fremdeles dominerer opptrer nå også ubrente graver, et trekk som særlig gjør seg gjeldende i yngre romertid og folkevandringstid (Solberg 2000:76). Samtidig skiller enkelte graver seg ut ved å få langt synligere gravminner og et rikere gravgods (Myhre 1987:170). Gravene opptrer enkeltvis eller på gravfelt. De lokaliseres hovedsakelig til gårdsbosetningene, men tidvis anlegges de også ved tidligere kommunikasjonsårer (Solberg 2005b:139). Dagfinn Skre (1999:421) argumenterer for at beliggenhet ved bosetningen har indikert at gården ble eid eller drevet av en fri person, og da samtidig at det motsatte er tilfelle for gårder uten synlige gravminner. Det sterkt differensierte materialet som dukker opp omkring Kristi fødsel tas gjennomgående til inntekt for at det nå utvikler seg et sterkt sosialt

lagdelt samfunn som særlig gjør seg gjeldende i yngre romertid og folkevandringstid (Hagen 1983:290; Ringstad 1986:310; Skre 1996:353; Solberg 2000:121,176; Myhre 2002:116). Det hersker imidlertid større uenighet omkring hvor sterkt stratifisert samfunnet var og i hvor stor grad mennesker og ressurser ble kontrollert av det ledende samfunnssjikt.

Den ene hovedteori, som var rådende frem til 1990-tallet, baseres på Services (1971) evolusjonistiske modell for utvikling av samfunnsorganisering. Ifølge denne teori var det vestnorske samfunnet i yngre romertid og folkevandringstid organisert i høvdingdømmer. Samfunnet var sterkt hierarkisk der høvdingene med økonomisk, religiøs og juridisk makt kontrollerte geografisk avgrensede territorier (Myhre 1985:12-13). Innen territoriene befant høvdingenes politisk-administrative sentra seg i de tett befolkede jordbruksdistrikt. Ledersjiktet baserte i stor grad sin makt på økonomisk kontroll over territoriets ressurser, der især utmarksressursene var av stor betydning for å opprettholde den sosiale posisjon (Odner 1973:155; Myhre 1987:182-185). For å ha tilgang til et bredt spekter av ressurser var det viktig å ha kontroll over omfattende territorier der ulike økologiske soner inngikk. Samfunnet skal ha vært preget av økonomisk spesialiserte bosetninger der ressursene ble utnyttet maksimalt i de soner naturforholdene lå til rette for det (Odner 1973:153-157; Myhre 1978:256-258, 262-264, 1985:12-13, 1987:182-185). Utnyttelsen av utmarksressursene lokaliseres til territoriets marginale utkantstrøk, marginale sett fra sentralområdets jordbruksmessige ståsted. Overskuddsproduksjonen fra marginalområdene ble, gjennom motytelser, kanalisert inn til høvdingens senter hvorfra produktene ble redistribuert til befolkningen eller konvertert til prestisjevarer (Odner 1973:153-157; Myhre 1978:256-258, 262-264, 1985:12-13, 1987:182-185). Med utgangspunkt i hellere tolket Knut Odner (1973) spesialistbosetninger i utkantstrøk, da særlig på ytterkysten, som direkte kontrollert av høvdingene. Dette foregikk ved at høvdingene utstasjonerte undersåtter med deres familier på slike steder. På bakgrunn av konsentrasjoner av rike graver, bygdeborger og store nausttuffer har Bjørn Myhre (1985, 1987) argumentert for eksistensen av 8-9 slike omfattende høvdingkontrollerte territorier, politiske enheter, spredt fra Telemark til Nordfjord (figur 1). Han påpeker imidlertid at ustabile forhold skal ha medført at de ulike sentras makt har vært varierende innen perioden (Myhre 1991:12). Høvdingdømmemodellen må anses å reflektere et samfunn der befolkningen/de ulike bosetningsenheter i meget liten grad sto fri til å utnytte et bredt ressursgrunnlag.

Figur 1. Funnkonsentrasjoner av bronsekar, glass og gullgjenstander. 1 representerer funn av tre gjenstandskategorier, 2 representerer funn av to gjenstandskategorier og 3 representerer funn av én gjenstandskategori. Funnkonsentrasjonene oppfattes å speile økonomiske og politiske sentre. Hypotetiske territoriegrensler markert med midtlinjer. Etter Myhre, 1987.

Den andre hovedteori baseres i stor grad på historiske analogislutninger. Samtidige beskrivelser av germanske samfunn på kontinentet anvendes for å belyse de skandinaviske forhold. I motsetning til den relativt statiske høvdingdømmemodellen anses samfunnsutviklingen i større grad å ha vært en dynamisk prosess. I Norden skal det ha foregått en gradvis utvikling fra stammesamfunn til statssamfunn, en utvikling som startet i romertid og ble fullført i sen yngre jernalder/tidlig middelalder (Hedeager 1992; Skre 1996). I yngre romertid og folkevandringstid blir samfunnets største politiske enheter imidlertid enda definert som stammer. Stammene anses å ha hatt tilhold innen geografiske avgrensede områder. Det var likevel stammens ledende krigeraristokrati, stammens gens, som gjennom sosiale bånd og sin selvforståelse konstituerte stammen som en enhet (Skre 1996:367,375; Solberg 2000:163). Samfunnet var preget av stadige maktkamper mellom aristokratiets ulike krigsherrer. Slik kunne én eller et fåtall sammensluttede krigsherrer oppnå overherredømme i kortere perioder, men rivalisering innad i aristokratiet hindret dette hegemoni i å være langvarig og stabilt (Skre 1996:365,384; Myhre 2002:161,169). Aristokratiet baserte sin makt på kontroll over jordbruksland og mennesker (Skre 2001:11-12; Bruen Olsen 2005:342). De jordbruksmessig sentralt plasserte storgårder ble besatt av eliten, mens de mindre gårder i høy grad var underlagt storgårdene. Disse ble drevet av frie og ufrie eiendomsløse som sto i personlige avhengighetsforhold til storbonden. Aristokratiet rådet dermed over en form for tidlige jordegods (Skre 1999; Myhre 2002:163-165). Gårder kunne imidlertid også eies og drives av frie mennesker som ikke tilhørte stammens krigeraristokrati (Skre 2001:6). Eliten hadde dermed stor kontroll, men ikke monopol på jorda. Selv om jordbruket anses som grunnleggende for aristokratiets makt, medfører dette ikke at utmarksressursene ble ansett som uinteressante. Disse har mest sannsynlig både vært av betydning og blitt utnyttet av det ledende samfunnssjikt (Myhre 2002:165). Modellen åpner imidlertid for en langt friere grad av en variert ressursutnyttelse enn høvdingdømmemodellen.

3.2.2. Økonomisk/funksjonell landskapsbruk

Jordbruksteknologien i romertid og folkevandringstid var langt på vei den samme som i førromersk jernalder. Dette medfører at det fremdeles var naturlig drenert og lettdrevet jord som egnet seg best til dyrking. Åkerbruket virker imidlertid å ha blitt drevet mer intensivt enn tidligere, der innmarka tidvis kan se ut til å ha blitt sterkt gjødslet (Myhre 2002:139). Betraktes Vestlandet fra et makroperspektiv, vil de best egnede områder for jordbruk, som nevnt ovenfor, fordele seg noe ulikt innen landsdelen. På Møre finner en de beste områder ved

ytterkysten, mens det i Sogn og Fjordane og Hordaland er fjordstrøkene som skiller seg ut. Bergljot Solberg (1976) har demonstrert hvordan de ytre soner på Sunnmøre i yngre romertid og folkevandringstid har markert seg som de mest fremtredende med hensyn til både bosetning og maktkonsentrasjon. Et annet mønster trer imidlertid frem i Sogn og Fjordane og i Hordaland. Undersøkelser viser tydelig hvordan maktsentra og befolkningens tyngdepunkt her var lokalisert i fjordstrøk. For Sogn og Fjordanes vedkommende gjelder dette hovedsakelig de indre fjordstrøk, mens det i Hordaland gjelder både ytre- og indre fjordstrøk (Ringstad 1986; Myhre 1987, 1991).

I løpet av perioden kan en meget sterk bosetningsekspansjon påvises. Innen jordbruksdistriktene vises dette ved at alt land synes å være tatt opp ved utgangen av folkevandringstid (Skre 1999:422; Solberg 2000:147). Også i områdene utenfor jordbruksstrøkene ses tydelige spor etter et svært høyt aktivitetsnivå. I de ytre kystsoner er det flere steder avdekket tufter tolket som permanente bosetninger. De lokale naturforhold tilsier at bostedenes hovednæring må ha vært basert på marine resurser og at jordbruk kun har hatt en underordnet betydning (Johannessen 1998:40; Solberg 2000:147,156; Myhre 2002:140). I de samme strøk finner en imidlertid også en rekke mindre tufter som gir et ganske annerledes inntrykk enn de permanente bosetninger. Det arkeologiske materialet, strukturer og lokalisering er sammenlagt tatt til inntekt for at det dreier seg om sesongmessige fiskebuer (Johannessen 1998:47). Disse oppholdsstedene ble tidligere datert til yngre jernalder (Magnus 1974,1979). Bente Magnus (1979:54) fremsatte da en hypotese om at tuftene skulle ha avløst hellere som oppholdssteder langs ytterkysten ved overgangen til yngre jernalder. Det har siden blitt klart at de eldste kysttufter kan dateres til yngre romertid (Johannessen 1998) og at de to lokalitetstypenes brukstid sammenfaller. I fjellet i Vest-Norge opptrer en ny type kulturminner fra yngre romertid av, tufter med overflatemarkering. Pollenanalyser i områdene hvor tuftene er avdekket, viser en kraftig intensivering av beiteutnyttelsen i perioden. Kombinert med det arkeologiske materialet har dette gitt grunnlag for å se lokalitetene i sammenheng med beitebruk. Tuftene synes samtidig å ha fungert som utgangspunkt for fangst og fiske, men materialet tilsier at disse aktiviteter har vært av begrenset betydning (Bjørge 1992 et al.:306-307). Lokalitetene tolkes hovedsakelig som sesongbosteder tilknyttet gårdsbosetningen i jordbruksdistriktene. Enkelte anlegg finnes imidlertid i relasjon til gravrøyser og viser likhetstrekk med gårder i lavlandet. Dette har blitt tatt til inntekt for at det i noen tilfeller kan dreie seg om permanent bosetning (Bjørge 2005:225-226). Samtidig som beiteaktiviteten intensiveres, ses en liknende utvikling med hensyn til fangst og jernutvinning.

Omfattende fangstanlegg med sperregjerder, dyregraver og bogasteller vitner om at jakt har foregått i stor målestokk. Anleggene har krevd god organisering og et behov for store mannskapsstyrker, både for å bygge og vedlikeholde fangstsystemene, men også til selve jakten (Myhre 2002:153). Tilsvarende finner en jernutvinningsplasser hvor produksjonen må ha dekket langt mer enn de rent lokale behov (Solberg 2000:109). I henhold til høvdingdømmemodellen vil de jordbruksmessig marginalt beliggende lokaliteter reflektere spesialistbosetninger/aktiviteter innen et høvdingkontrollert redistributivt vareutvekslingssystem. En alternativ tilnærming, i større grad forenelig med den historisk baserte modell, tar utgangspunkt i et samfunn dominert av en blandingsøkonomi der de ulike bosetninger i høy grad var selvforsynte. I henhold til en slik oppfatning har sesongbostedene blitt oppfattet som utnyttet av mennesker fra gårdsbosetningene som del av en variert ressursutnyttelse (Bjørge 2005:224; Johannessen 1998:47). De permanente boliger ses som et resultat av en kraftig befolkningsvekst. Den beste jorda var tatt opp og som et resultat ekspanderte bosetningen til jordbruksmessig marginale steder hvor ervervet som en konsekvens måtte tilpasses de lokale naturforhold (Solberg 2000:147,153,156,176). De store fangst- og jernvinneanlegg gir imidlertid et annet inntrykk. På grunn av den omfattende organisering som synes å ligge til grunn for både anleggelse og drift samt en produksjon som synes å ha vært beregnet på distribusjon ut over lokalnivå, knyttes disse anlegg i langt større grad direkte opp mot det ledende samfunnssjikt (Solberg 2000:122; Myhre 2002:158,166).

3.3. Eldre jernalder

3.3.1. Rituell landskapsbruk

Ritualer kan defineres som ”faste, gjentagbare, symbolske handlinger som er uttrykk for kommunikasjon med maktene” (Steinsland 2005:262). Fokuset vil her sentreres omkring hvilke steder i landskapet rituelle aktiviteter synes å ha foregått. I Sør-Skandinavia har de omfattende offerfunn utgjort en betydningsfull kildekategori for å belyse rituelle forhold i eldre jernalder (Fabeck 1991; Hedeager 1992,1999; Ringtvedt 1999). Sammenlignet med disse områder er de norske offerfunn meget sparsomme, både kvalitativt og kvantitativt, og det sørskandinaviske materialet har i stor grad blitt benyttet for å klargjøre forholdene også her til lands (Skre 1996:438-441; Solberg 2000:174-175). Våtmarker, både myrer og tjern, synes å ha utgjort særs viktige steder for nedleggelse av rituell art, et trekk som gjør seg gjeldende alt fra mesolittisk tid (Fabeck 1991:90; Kaul 2003:22). Det dreier seg om større våpenofringer av kollektiv art, men også individuelle nedsettinger av leirkar, mat, dyr og

smykkeutstyr. Våpenofferfunn begrenser seg imidlertid til Danmark og det sørlige Sverige (Fabech 1991:90,97). Det interessante i denne sammenhengen er nedleggingenes kontekst. I ulike kulturer har grenseoverganger, eller liminale steder, innehatt en særskilt betydning. Det har vært steder oppfattet som særlig egnet for kommunikasjon med gudene (Skeates 1991:127; Fabech 1999:464). Grensesoner virker å ha vært av betydning også i skandinavisk område. Våtområdene, der offerfunnene opptrer, kan oppfattes som liminale, områder der land og vann møtes (Hedeager 1999:248). I Danmark synes samtidig flere av de anvendte offersteders *lokalisering* å kunne settes i forbindelse med grensefenomener. De befinner seg i utkanten av samtidige bosetninger, ved grensen til det kultiverte (Fabech 1993; Hedeager 1999; Ringtvedt 1999). I Norge opptrer en meget begrenset funngruppe, tolket som graver, i hellerkontekster. Dette er steder som i likhet med våtområdene kan oppfattes som liminale steder (Todnem 1999). Funnene består av ubrente skjelettfragmenter, og kommer fra hellere med kulturlag, men tidvis også fra lokaliteter hvor menneskebeina utgjør det primære funnmaterialet. Ragnhild Todnem (1999) har vist at lokalitetene, særlig hellere hvor menneskebein dominerer materialet, ofte befinner seg skjult og vanskelig tilgjengelig, en beliggenhet som i seg selv vil kunne oppfattes som i en grensesone. Stedenes liminale karakter har av Todnem blitt satt i forbindelse med overgangsritualer, der den døde forlater vår verden og trer inn i forfedrenes verden.

Charlotte Fabech (1991,1993) har argumentert for at våtområder, perifert beliggende i forhold til bosetningene, utgjorde tyngdepunktet for det rituelle liv frem til folkevandringstid. I løpet av 5. århundre e.Kr. skal de rituelle aktiviteter så gradvis ha blitt relokalisert til bosetningene, til stormannens hall. En forskyvning fra natur til kultur skal ha funnet sted. En forutsetning for teoriens gyldighet er at myrofringer opphørte samtidig som hallen ble innført. Lotte Hedeager (1999) har i denne sammenheng demonstrert hvordan bruken av våtområder til rituelle aktiviteter fortsatte i yngre jernalder. Det har, som tidligere nevnt, samtidig blitt argumentert for at hallen, som et sosialt og religiøst møtested, opptrådte allerede fra eldre romertid. Med visse modifikasjoner kan Fabechs teori likevel være aktuell. Dersom periodens gravfunn tas i betraktning, ses et skille ved overgangen til romertid der gravene i stor grad forflyttes fra natur til gård. Bosetningene synes dermed i større grad å ha blitt inkorporert i det religiøse landskapet i tiden etter Kristi fødsel (se også eksempelvis Solberg 2000:154 vedrørende gården som en refleksjon av kosmos), skjønt tidligere enn foreslått av Fabech.

3.4. Oppsummering

Førromersk jernalder tolkes som et relativt egalitært jordbrukssamfunn. Enkeltgårder ble drevet av mindre familieenheter, hvor bosted og åker regelmessig ble relokalisert innen et avgrenset territorie. Bosetningens tyngdepunkt var lokalisert i sonene der naturforholdene for jordbruk var best, men også jordbruksmessig marginale områder ble utnyttet. I løpet av romertid utviklet et sterkt stratifisert samfunn seg. Maktsentra og de mest fremtredende bosetningsområder befant seg i de best egnede soner for jordbruk. Perioden preges av en sterk bosetningsekspanisjon. Jordbruksdistriktene ble sterkt utbygd og en finner spor etter et meget høyt aktivitetsnivå også i de jordbruksmessig marginale områder. I førromersk jernalder synes de rituelle aktiviteter i stor grad å ha foregått borte fra bosetningene. Dette endres imidlertid fra århundrene omkring Kr.f. hvorpå gården gjør seg mer bemerket i det rituelle landskap. En ser likevel en tendens til at naturlige helligsteder, steder som vil kunne oppfattes som liminale på flere nivå, gjennom hele den eldre jernalder har hatt en sentral posisjon i det rituelle liv.

4. METODE

Følgende kapittel innledes med en kort redegjørelse for det teoretiske perspektiv som ligger til grunn for avhandlingens metodiske tilnærming. Deretter beskrives grunnlaget for uttak av lokaliteter til den forestående analysen. Videre greies det ut om anvendelsen av de aktuelle lokaliteters funnmateriale som en supplerende kilde for å belyse den aktuelle tematikk. De to geografiske metoder vil så presenteres adskilt, forskningshistorisk og teoretisk, før analysens aktuelle lokaliseringfaktorer behandles avslutningsvis.

4.1. Funksjonelle og rituelle aspekt ved valg av sted

På tross av at hellere er naturformasjoner og deres beliggenhet av denne grunn er gitt fra naturens side, forekommer det store variasjoner med hensyn til både lokalisering og utforming. Hvilke hellere man valgte å anvende kan imidlertid knapt ha vært tilfeldig. Avgjørelsen må ha vært nøye knyttet til ulike egenskaper, eller faktorer, ved lokalitetene. Dette vil være faktorer som har vært betydningsfulle alt etter hva årsaken til oppholdet var, men også med henblikk på sosiale regler og tradisjoner. Ved å studere hvordan lokalitetene forholder seg til omgivelsene, burde man i teorien da kunne belyse spørsmål omkring hvordan de ble anvendt, gitt at det undersøkte materialet kan vurderes som representativt.

Med utgangspunkt i hellerlokaliteter er det rimelig å anta at stedenes naturlige beskyttelse mot vær og vind har utgjort en av de primære årsaker til at man fant dem attraktive. Dette gjelder nok spesielt ved bruk i en funksjonell kontekst. Dersom lokalitetene fungerte som noe ut over tilfeldige, korte stopp, virker det imidlertid svært usannsynlig at hellernes egenskaper i seg selv skal ha vært tilstrekkelige til at stedene ble anvendt. På et generelt plan vil det være nærliggende å tenke seg at faktorer som eksempelvis nærhet til ferskvannskilder eller en lett tilgjengelig lokalitet vil kunne ha vært både ønskelig og avgjørende for hvor man valgte å oppholde seg. Erverv, og dermed hvilke ressurser man utnyttet, vil mest sannsynlig ha satt enda strengere krav til lokalisering. Det gir seg selv at utnyttelse av en ressurs som eksempelvis villrein vil måtte ha foregått i et miljø svært forskjellig fra hvor man drev selfangst. Ressurstilgang må dermed i stor grad ha preget lokaliseringmønstre. Tidligere har da også økologiske soner ofte stått i fokus ved undersøkelser av bosetningsmønstre (Odner 1964; Bakka & Kaland 1971; Indrelid 1978; Mikkelsen 1978; Lindblom 1984; Østmo 1988). Et funksjonalistisk syn på landskapsbruk vil imidlertid ikke behøve å stå i kontrast til en tilnærming som åpner opp for at steder har vært viktige i en rituell sammenheng. At

mennesker måtte tilpasse seg naturmiljøet, og at dette satte rammer for lokalisering, utelukker ikke at også andre oppfatninger av landskapet kan ha vært av betydning ved lokaliseringsvalg. Ideologi og tradisjoner vil kunne ha lagt bånd på hvilke steder det var akseptert å oppholde seg eller for hvilke steder visse aktiviteter skulle foregå. Dette påpekes blant annet av Richard Bradley (2000:35). Bradley opererer med begrepet *naturlige steder* og demonstrerer hvordan disse synes å ha fungert som helligsteder i en rekke ulike kulturer, spredt i både tid og rom. Med naturlige steder menes da landskapselementer som fremstår i sin opprinnelige form, uforandret av mennesker. Med utgangspunkt i et bredt antropologisk referansemateriale viser Bradley hvordan elementer som fjell, huler, hellere, elver og oppkommer i særlig grad synes å ha antatt en sakral karakter. Stedenes spesielle betydning virker å ha opptrådt i en kraft av en oppfatning omkring dem som grensesoner eller liminale steder. Forholder vi oss konkret til hellerlokaliteter, synes disse å ha blitt betraktet som åpninger til underverdenen, til de døde verden. De befant seg med andre ord på grensen mellom de levendes verden og dødsriket (Todnem 1999; Bradley 2000:27-32; Barndon 2005). Med utgangspunkt i van Genneps (1999) og Turners (1999) arbeider har hellere dermed blitt forsøkt tolket som steder for overgangsriter, hvor man gikk fra gammel sosial status, via en overgangs- eller liminalfase, til å bli innlemmet i en ny sosial status. Symbolsk døde man da fra sin gamle status for å bli gjenfødt i en ny (Todnem 1999; Sauvage 2005).

For å være i stand til å favne om et bredest mulig bruksmønster, der både funksjonelle og rituelle aspekt vil være relevante, anses det som fruktbart å trekke på begge forskningstradisjoner, både den prosessuelle og den postprosessuelle.

4.2. Datering

Tatt i betraktning en masteroppgaves begrensede omfang og analyseområdets anselige utstrekning, vil en selvstendig undersøkelse av funnmaterialet fra området hellerlokaliteter med tanke på datering, bli for tidkrevende. Analysen vil dermed ta utgangspunkt i lokaliteter som i tidligere arbeider har blitt datert til eldre jernalder ved C14-datering eller typologisk datering. Et grunnleggende premiss for uttaket av eldre jernalders lokaliteter blir da at type- og tidsbestemmelsene av gjenstandsmaterialet, slik de foreligger i tilveksten, avhandlinger og rapporter, anses som korrekte.

En meget viktig arkeologisk dateringskilde er keramikk. Dette har blant annet sammenheng med den høye frekvens av denne funntype i det arkeologiske materialet. Det er også av betydning at keramikk forekom i en rekke ulike kontekster i fortidige samfunn, samtidig som den antas å ha hatt en relativt kort levetid (Engevik 2007:1-2). I en eldre jernalders sammenheng, peker spesielt hankekarene og den spannformede keramikken seg ut som betydningsfulle. Foruten at gjenstandstypene tradisjonelt tilskrives siste del av romertid samt folkevandringstid, fremviser de karakteristiske trekk som gjør dem lett identifiserbare. Hankekarene er sortglittede, mens de spannformede leirkarene har en særegen form og en distinktiv leirblanding der godsets magring består av enten finknust kleber eller fine asbestfliser (Solberg 2000:143). Draktutstyr fremviser også enkelte særegne eldre jernalderstyper, hovedsakelig i form av spenner. Dette gjelder folkevandringstidens hektespenner, korsformede spenner og relieffspenner, men også relieffspennenes forløper, sølvblikkspennene (Jenssen 1998:50-64; Solberg 2000:138-142). I tillegg til de viktige daterende element nevnt ovenfor, vil visse form- eller dekoruttrykk blant andre gjenstandstyper også kunne tilskrives den aktuelle perioden; som et eksempel kan flate, skiveformede spinnehjul nevnes. Typologisk vil disse tilhøre romertid/folkevandringstid (Odner 1969:25).

Uttaket av eldre jernalders lokaliteter vil baseres på en gjennomgang av publiserte arbeider, innberetninger til Topografisk arkiv, den reviderte, elektroniske utgave av Per Fetts ”Førhistoriske minne”, Riksantikvarens database Askeladden og Bergen Museums tilvekstfortegnelse. Utfyllende informasjon vedrørende de ulike lokaliteters dateringer gjengis i appendiks.

4.3. Funnmateriale og lokalitetsfunksjon

Selv om avhandlingens overordnede fokus er hellernes geografiske forhold, er det samtidig ønskelig å trekke inn funnmaterialet i diskusjonen om lokalitetenes anvendelse. Basert på forekomsten av ulike funnkategorier, vil det utføres en grov vurdering av lokalitetsfunksjon. Fravær av funksjonsindikerende materiale må imidlertid tolkes med forsiktighet ettersom dette vil kunne tilskrives flere forhold. En aktuell feilkilde ligger i omfanget av de utførte arkeologiske undersøkelser. Med hensyn til hellerlokalitetene har flere av disse kun blitt undersøkt ved prøvestikk, noe som vil kunne resultere i et begrenset funnmateriale. En annen feilkilde som må påpekes er at kun funn fra daterte eldre jernalderslag inkluderes i

vurderingen. Trolig vil imidlertid også en del udatert materiale fra hellerne kunne tilskrives jernaldersopphold. Lokalitetene vil vurderes som boplasser, gravsteder eller steder for metallurgisk aktivitet.

Begrepet *boplass* anvendes her med en meget inkluderende betydning. Det anvendes om et sted hvor mennesker har overnattet, tilberedt mat og utført ulike typer aktiviteter som eksempelvis tilvirkning og vedlikehold av redskaper. Det settes imidlertid ingen krav til oppholdets lengde da dette ville krevd en betraktelig mer inngående undersøkelse. For at en lokalitet skal defineres som en boplass, settes det som kriterium at det foreligger funn av keramisk materiale samt måltidsrester i form av skjell og/eller bein, især brente bein. Det keramiske materialet bør opptre i form av ufullstendige kar. Mer komplette kar vil kunne antyde intensjonell nedleggelse og kan dermed ikke tas til inntekt for en funksjon som boplass. Det vil også kunne forventes funn av redskaper, personlige eiendeler og produksjonsmateriale. Kullag tolket som ildsteder vil også støtte opp om en boplassfunksjon.

Ved funn av menneskebein, vil lokalitetene bli definert som gravsteder. Det stilles ingen krav til at beina skal komme fra sikre gravkontekster.

Tilstedeværelse av slagg tas til inntekt for at det har foregått metallarbeid på stedet. Det foreligger imidlertid en viss mulighet for at slagget kan ha vært sekundært deponert, noe også Barndon (2005) tidligere har påpekt. Tilstedeværelse av funnkategorien tas likevel til inntekt for at det har foregått metallurgiske aktiviteter på den aktuelle lokalitet, ettersom dette representerer den mest utbredte tolkningen av slagggfunn i hellerkontekster (Bjerck 1984; Magnus & Myhre 1993:369; Bjørnstad 2003 98-99; Tveiten 2005:72-74; Sauvage 2007).

4.4. Analysemetoder

Avhandlingens målsetting er som nevnt å belyse bruken av hellere i eldre jernalder ved hjelp av lokalitetenes beliggenhet i landskapet. Dette gjøres ved hjelp av en lokaliseringsanalyse og en visuell landskapsanalyse. De to metodenes siktemål er å avdekke ulike landskapstrekk som har vært av betydning ved lokaliseringsvalg. Metodene betraktes som meget anvendelige til dette formål på grunn av deres systematiske fremgangsmåte. Ved å vurdere ett sett faste faktorer ved alle de aktuelle lokaliteter, får man et svært egnet grunnlag for en videre sammenligning av materialet. Tendensene i materialet vil kunne si noe om hvilke faktorer,

eller landskapstrekk, som var styrende ved lokalisingsvalg, og dermed kunne indikere hellernes bruksområder.

Undersøkelsen utføres på makro- og mikro nivå. På makro-, eller regionalt nivå, tas det sikte på å undersøke tendenser i materialet med hensyn til en eventuell variasjon i lokalitetstetthet mellom ulike topografiske soner. Mikroanalysen, hvis fokus er de lokaltopografiske forhold, vil i enkelte tilfeller kun delvis være mulig å utføre. Dette som følge av større eller mindre landskapsendringer siden den aktuelle perioden, eksempelvis som følge av utbygging. Dersom det er mulig å skaffe til veie informasjon om de tidligere forhold, tas denne i betraktning.

Undersøkelsen utføres i felt. Hver enkelt av undersøkelsens lokaliteter oppsøkes ettersom vurderingen av de ulike faktorer på mikronivå må utføres på stedet.

4.4.1. Lokaliseringsanalyse

Lokaliseringsanalysen, slik den anvendes her, tar utgangspunkt i hvordan den ble benyttet av Hein B. Bjerck (1989) på Vega i Nordland og av Knut Andreas Bergsvik (1991) ved Fosnstraumen i Hordaland. I kontrast til foregående analyser, hvor lokalisering i stor grad ble knyttet opp mot ulike økologiske soner (Odner 1964; Bakka & Kaland 1971; Indrelid 1978; Mikkelsen 1978; Lindblom 1984), ble det her rettet økt oppmerksomhet mot lokalitetenes lokaltopografiske forhold, en analyse på mikronivå. Observasjonene ble samtidig systematisert i mye større grad enn hva som hadde vært vanlig tidligere. I ettertid har denne tilnærmingen til lokalisering blitt anvendt ved flere anledninger, hovedsakelig i tilknytning til stein- og bronsealders bosetninger (Bergsvik 1994, 2006a; Kristoffersen 1995, 2001; Barlindhaug 1997; Berg-Hansen 2001). Undersøkelsene har i disse tilfeller, innenfor prosessuelle rammer, primært fokusert på erverv og ressurser som styrende for lokalisingsvalg.

Begrepet *lokaliseringsfaktor* står svært sentralt i lokaliseringsanalysen. I denne sammenheng defineres begrepet som ”den eller de faktorer som fører til at folk oppholder seg i et område eller på et bestemt sted” (Bergsvik 1991:74). Metoden forutsetter at det utarbeides ett sett lokaliseringsfaktorer som lokalitetenes beliggenhet vil vurderes i forhold til. Med hensyn til

den forestående analysen danner teorier om eldre jernalders hellerbruk samt periodens samfunnsmessige og økonomiske forhold, utgangspunktet for valg av faktorer.

Lokaliseringsfaktorene kan måles eller evalueres. Målbare, eller kvantifiserbare faktorer, kan eksemplifiseres ved høyde over havet og avstand til nærmeste ferskvannskilde. Evaluerbare faktorer, som eksempelvis havneforhold, vil derimot vanskelig kunne beregnes eksakt på grunn av deres sammensatte karakter. Evaluering av faktorer medfører en viss grad av subjektivitet. Subjektiviteten vil imidlertid reduseres betraktelig grunnet metodens krav til utarbeidelse av klare og eksplisitte kriterier for evaluering (Bergsvik 1991:73, 81-82).

4.4.2. Visuell landskapsanalyse

Den visuelle landskapsanalysen ble utviklet innen en postprosessuell tankegang i løpet av 1990-årene av Christian Keller (1993), Gro B. Jerpåsen (1994, 1996) og Terje Gansum (1995) (se også Gansum, Jerpåsen & Keller 1997). Ved å henvende seg til landskapsarkitektur, ble et begrepsapparat og en metode formulert for å beskrive landskapets visuelle struktur og hvordan kulturminner (stedet) forholder seg til denne strukturen. Metoden ble opprinnelig utviklet for å analysere sakrale anlegg i form av gravminner. Med enkelte unntak (Lie 2000; Guttormsen 2001; Solem 2007), har kulturminner med en antatt rituell funksjon også i ettertid utgjort metodens mest sentrale målgruppe (Vevatne 1996; Østerdal 1999, Wrigglesworth 2000; Lia 2001; Gabrielsen 2007; Knutzen 2007). I tråd med den forestående analysens siktemål, å belyse anvendelsen av hellerlokalteter basert på lokalisering, vil en undersøkelse utelukkende av et steds visuelle relasjoner ikke være fruktbar. Dersom sikt på den annen side godtas som én potensiell lokaliseringsfaktor, vil den visuelle landskapsanalysen, på grunn av en helhetlig terminologi og en systematisk fremgangsmåte, være et meget anvendelig redskap for å vurdere denne faktoren, det vil si lokalitetenes visuelle kvaliteter. Lokaliseringsanalysen og den visuelle landskapsanalysen vil metodisk utfylle hverandre ettersom kombinasjonen medfører at et bredere spekter av lokalitetenes landskapsmessige kvaliteter vil kunne vurderes.

Den visuelle landskapsanalysen anvendes her for å vurdere lokalitetenes utsyn. Dette vurderes med hensyn til type, hvorav jeg setter et hovedskille mellom terrestrisk og marint miljø, og kvalitet, med tanke på grad av utsyn. Lokalitetenes innsyn vil bli vurdert som en egen faktor uavhengig av den visuelle landskapsanalysen.

Metodens mest sentrale begrepet er *landskapsrom*. For å forklare begrepet trekkes det ofte en parallell til bygninger. Lik rommene i et hus kan et landskapsrom tenkes å bestå av gulv, vegger og tak. Landskapets flater utgjør gulvet, topografiske element som åser og fjellsider utgjør veggene, mens himmelen danner taket (Gansum, Jerpåsen og Keller 1997:13). Et viktig kriterium for å definere et landskapsrom er at området består av en visuelt kontinuerlig flate. Visuelle brudd i flaten er avgjørende for rommets avgrensning. Avgrensende element vil imidlertid ikke kun være stigende trinn i terrenget, som åser og fjellsider, men vil også kunne fremstå som synkende trinn i terrenget eller i form av grenselinjer som vannkanter og vegetasjonsgrenser.

For å kunne definere rommets flate, må den fortidige situasjonen tas i betraktning. Vegetasjonsbildet vil her utgjøre den største feilkilden. Dagens vegetasjonsgrenser kan ikke anses som representative for tidligere forhold, noe som medfører at vegetasjonen må ses bort i fra. Endringer i havnivå må også tas i betraktning. Ved hjelp av strandforskyvningskurver utarbeidet for de ulike områdene, kan den tidligere situasjonen imidlertid enkelt rekonstrueres. I hovedsak blir det dermed terrengets topografiske former som legger føringen for landskapsrommene. Dette medfører at hvordan et landskapsrom oppfattes og defineres, avhenger av hvor i terrenget man befinner seg. I en arkeologisk sammenheng vil kulturminnene danne de naturlige utgangspunkt. Rommene som avgrenses vil dermed være beskrivende for utsynet fra en lokalitet. Jeg vil i denne sammenheng innføre begrepene *terrestrisk* og *marint* landskapsrom. Dette henviser til hvorvidt rommenes flate dannes av terreng eller vannflate. Begrepet marint landskapsrom vil anvendes for både salt- og ferskvannsmiljø.

Landskapsrom kan inndeles hierarkisk, hvor inndelingen refererer til rommenes størrelsesorden. Det vil skilles mellom over- og underordnede terrestriske og marine landskapsrom. Underordnede terrestriske landskapsrom avgrenses av mindre topografiske element som bergknauser og terrasseskreinter, mens overordnede terrestriske landskapsrom opptrer mellom landskapets store terrengformasjoner som dalsider og fjellvegger. Underordnede marine landskapsrom vil anvendes om de minste marine landskapsrom, som eksempelvis et vann, en poll eller ei bukt. Det må imidlertid presiseres at denne typen topografiske enheter i seg selv ikke utgjør et landskapsrom. Som nevnt vil det være visuell diskontinuitet i flaten, oppfattet fra en lokalitet, som avgrenser et rom. Således vil et

underordnet marint landskapsrom eksempelvis kunne avgrenses til deler av ei bukt, eller på den andre siden strekke seg ut over bukta. Overordnede marine landskapsrom henviser til marine rom av en mer omfattende størrelsesorden enn de underordnede landskapsrom. Dette vil kunne innbefatte deler av en fjord, et fjordbasseng, eller større åpne sjøområder hvor vannflaten i stor grad oppleves som å avgrenses av horisonten.

En kvalitativ vurdering av lokalitetenes utsikt vil også utføres. Dette blir gjort ved bruk av dikotomien åpen/lukket. Begrepet *åpen* svarer til hva vi i dagligtale kaller ”god utsikt”, det vil si at man har oversikt over store deler av det omkringliggende landskap. Begrepet *lukket* vil derimot henviser til at utsikten er begrenset. Dikotomien åpen/lukket er sterkt influert av Gansums (1995:87) begrepspar utadvendt/innadvendt som viser til hvorvidt en lokalitet henvender seg ut over det underordnede landskapsrom eller ikke. Også begrepene åpen og lukket vil være sterkt knyttet til lokalitetenes landskapsrom. Dersom sikten betegnes som lukket, vil kun landskapsrom av liten skala være mulig å avgrense fra lokaliteten. Dette vil være de terrestriske og marine underordnede landskapsrom. Dersom utsikten betegnes som åpen, kan landskapsrom av stor skala avgrenses. Dette innbefatter de terrestriske og marine overordnede landskapsrom.

4.4.3. Lokaliseringsfaktorer og kriterier for vurdering

Makroanalyse

4.4.3.1. Topografiske soner

Undersøkelsesområdet kan grovt deles inn i fem ulike topografiske soner:

Ytterkyst. Kjennetegn: ytre deler eksponert mot åpne havområder, indre deler relativt beskyttet. Preget av skjær, holmer, øyer og halvøy. Landformene danner utallige sund og våger av ulik størrelse. Strandflatens lave terreng er karakteristisk (Tilsvarende landskapsregion 20 jfr. Puschmann 2004:6-37, 2005:86-89).

Ytre fjordstrøk. Kjennetegn: fjordarmer av varierende størrelse danner et forgreinet fjordsystem. I sør dominerer brede fjordløp som møtes og danner store, åpne fjordbasseng. I nord dominerer smale fjordarmer. Her opptrer tallrike våger, viker og sund. Landområdene utgjøres i stor grad av fastland og større øyer. Terrenget skrår fra høye strandflater i vest, til

betydelige åser og forfjell i øst (Tilsvarende landskapsregion 21 jfr. Puschmann 2004:38-61, 2005:90-93).

Indre fjordstrøk. Kjennetegn: starter hvor fjordene i det ytre fjordsystem samles til enkeltstående løp. Omgitt av høye og markerte fjord- og fjellsider. Sterk kontrast til det åpne landskapet i ytre fjordstrøk og på ytterkysten. Knytter sammen innland og kyst (Tilsvarende landskapsregion 22 samt deler av landskapsregion 23 jfr. Puschmann 2004:62-77, 2005 94-101).

Fjellstrøk. Kjennetegn: innland. Preget av store høydeforskjeller. Markerte fjellformasjoner avløses av fjelldaler samt omfattende og storkuperte hei- og viddeområder. Region rik på vann og elver (Tilsvarende landskapsregion 15 og 16 jfr. Puschmann 2005:66-73).

Lavland/innland. Kjennetegn: lavlandsområder øst for fjordene. Dalfører av ulik størrelse omkranset av høyreiste landformer (Tilsvarende deler av landskapsregion 23 jfr. Puschmann 2005:98-101).

Mikroanalyse

4.4.3.2. Himmelretning

Hellernes åpning vil bli vurdert som å vende mot nord, nordøst, øst, sørøst, sør, sørvest, vest og nordvest.

4.4.3.3. Høyde over havet

Lokalitetenes absolutte høyde vil måles fra dagens havnivå ved hjelp av GarminGPSMap76CS. Gps enheten benytter et barometrisk altimeter. Barometriske altimetre gir nøyaktigere målinger enn hva satelittbaserte (GPS) altimetre gjør. Det kreves imidlertid at et barometrisk altimeter kalibreres for hver gang det anvendes. Ved manuell kalibrering opererer den anvendte gps enheten med en feilmargin på ± 3 meter. Dersom manuell kalibrering ikke utføres, vil enheten kalibreres automatisk. Dette medfører derimot en noe høyere feilmargin (http://wiki.motionbased.com/mb/Barometric_Altimeter, <http://www8.garmin.com/support/faqs/faq.jsp?faq=129>). Målingene som utføres ved hjelp av Gps enheten vil kryssjekkes mot informasjon fra ØK-kart.

4.4.3.4. Størrelse på tilgjengelig boområde

Lokalitetenes tilgjengelige boområde anses som hellergulvets utstrekning innenfor dråpefallet.

Boarealet vil kategoriseres som henholdsvis:

Lite: $\leq 10 \text{ m}^2$

Middels: 11 - 49 m^2

Stort: $\geq 50 \text{ m}^2$

4.4.3.5. Avstand til ferskvann

Avstanden fra heller til nærmeste eksisterende ferskvannskilde, som bekk, elv, vann eller oppkomme vil måles i luftlinje. Hvordan vannløp og vannreservoarer fordeler seg er bestemt av landskapets topografi. Forutsatt at dagens klimatiske situasjon ikke sterkt avviker fra eldre jernalders, vil den nåværende fordelingen av ferskvannskilder vurderes som representativ for tidligere forhold. Avstanden til ferskvann vil kategoriseres som følgende:

Kort avstand: ≤ 50

Middels avstand: 51 - 99

Lang avstand: ≥ 100

4.4.3.6. Avstand til samtidig strandlinje

Avstanden fra en lokalitet til den tidligere strandlinjen vil måles i luftlinje. Utgangspunktet for målingene vil være strandlinjenivået ved den enkelte lokalitets tidligst påviste bruk innen eldre jernalder. Ved lokaliteter med en generell eldre jernalders datering, tas det utgangspunkt i nivået ved 500 f.Kr. De ulike områders strandforskyvningskurver beregnes ved hjelp av programmet "SeaCurve_v1 – Teoretisk beregning av strandforskyvningskurver i Hordaland fra UTM koordinater", utviklet av post doktor Øystein Lohne ved institutt for geovitenskap UiB.

4.4.3.7. Havneforhold

Gode havneforhold må anses som en nødvendighet for mennesker som har vært avhengige av båt, enten det har vært for å utnytte sjøens ressurser eller som kommunikasjonsmiddel. Av denne grunn har beliggenhet ved gode naturlige havner blitt betraktet som en indikator på marin tilknytning (Bergsvik 1991; Bjerck 1989). For at havneforhold skal kunne evalueres, må lokaliteten klart kunne assosieres med strandlinjen. Det tas utgangspunkt i at lokaliteten da må befinne seg nærmere den tidligere strandlinjen enn 50 meter. Dette regnes imidlertid ikke som en absolutt grense. Topografiske hindringer, som bratte stup, kan gjøre strandlinjen utilgjengelig selv om den skulle befinne seg i umiddelbar nærhet. På den annen side kan en lokalitet som ligger mer enn femti meter fra den tidligere strandlinjen, være klart relatert til en bestemt havn.

Utgangspunktet for evalueringen av havneforhold vil være strandlinjenivået ved den enkelte lokalitets tidligst påviste bruksfase i eldre jernalder. Ved lokaliteter med en generell eldre jernalders datering, tas det utgangspunkt i nivået ved 500 f.Kr.

Evalueringen tar utgangspunkt i modellene for ulike typer havner utarbeidet av Bjerck (1989) og videreutviklet av Bergsvik (1991):

Sikker havn:

Den lokale topografi stabiliserer bølgeforholdene ved land uavhengig av bølge- og vindretning. Ilandtrekking av båt og i land- og ombordstigning på stedet kan gjøres meget enkelt (figur 2).

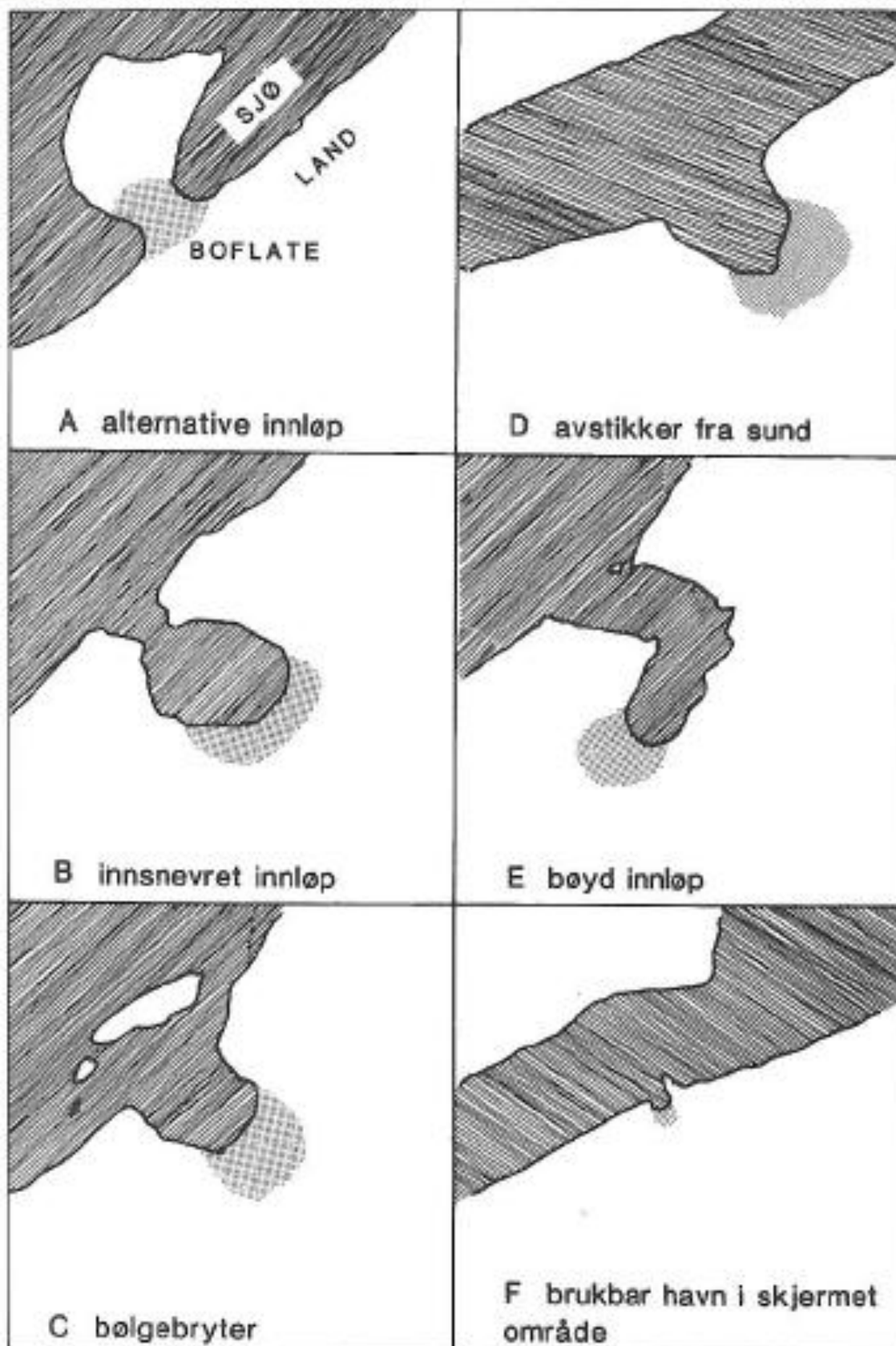
Brukbar havn:

Mindre skjermet enn en sikker havn og vil kun være beskyttet mot vind og bølger fra en retning. Mulighetene for ilandtrekking og i land- og ombordstigning bør være gode (figur 2).

Dårlig havn:

Ubeskyttet mot vind og bølger. Dårlige forhold for ilandtrekking og i land- og ombordstigning.

Figur 2. Eksempler på topografiske situasjoner som gir gunstige havneforhold. Etter Bjerck, 1989.

4.4.3.8. Åkerjord

Potensialet for å drive åkerbruk i lokalitetenes nærområde knyttes til tilstedeværelsen av ”god åkerjord”. Hva som anses for å være god åkerjord vil i stor grad avhenge av den tilgjengelige og anvendte teknologi. Jernalderens jordbruk kan karakteriseres som et hakke- og ardjordbruk. Plog og ard med jernskoning, som er bedre egnet til å bearbeide tyngre jordtyper, ble ikke vanlig før i yngre jernalder (Myhre 2002:142,198; Øye 2002a:332). Systematisk drenering av jordbruksområder ble først utbredt i nyere tid (Øye Sølvsberg 1976:67). Periodens jordbruksteknologi var dermed best egnet for lettdrevne og selvdrenerte jordtyper. Dette vil være ulike typer sand- og grusholdige løsmasser som morenemateriale, randmorener, breelvavsetninger, elve- og bekkeavsetninger, marine strandavsetninger og forvittringsmateriale. Det forutsettes at løsmassene befinner seg under modningsgrensen for korn.

NGUs kvartærgeologiske kart vil anvendes for å kartlegge utbredelsen av løsmasser i undersøkelsesområdet.

Det vil skilles mellom lokaliteter som ligger i umiddelbar nærhet av løsmasser egnet til eldre jernalders jordbruk, og lokaliteter hvor dette ikke er tilfellet. Umiddelbar nærhet vurderes her som innenfor en avstand på 200 meter.

Egnet: løsmasser egnet til eldre jernalders jordbruk innen 200 meter.

Uegnet: ikke løsmasser egnet til eldre jernalders jordbruk innen 200 meter.

4.4.3.9. Avstand til gårdsbosetning

Avstanden vil måles i luftlinje til nærmeste historiske gård som ved gårdsnavn eller arkeologiske kilder kan dateres til eldre jernalder. Arkeologiske spor tolket som gårdsbosetning, uavhengig av en historisk gård, vil også inkluderes. Målingenes referansepunkt vil være dagens tun på bruk nummer 1, eller det antatte tunområdet på en eldre jernalders ødegård. Det må tas i betraktning at gårdens tun kan ha blitt relokalisert siden eldre jernalder. Denne feilkilde anses imidlertid som betraktelig redusert ved at avstanden måles i kategorier.

Gjennomgangen av det arkeologiske materialet vil baseres på revidert, elektronisk utgave av Per Fetts "Førhistoriske minne", Riksantikvarens database Askeladden og Bergen Museums tilvekstfortegnelse. Det vil bli tatt utgangspunkt i foreliggende dateringer. Det arkeologiske grunnlaget for dateringen av de historiske gårdene vil være tilstedeværelsen av sikre gravfunn. Løsfunn ses dermed bort i fra. Fokuset på gravfunn utelukker imidlertid gårder hvor det ikke foreligger daterte eller kjente graver. På tross av mulige feilkilder (Myhre 1984:181), vil gravfunnene som kan påvises tilskrives den moderne gård hvis grense de ligger innenfor.

Gårdsnavn har, som kulturminner, inngått som en av de tradisjonelle kildekategoriene i bosetningshistoriske undersøkelser hvis siktemål har vært gårdsdatering. Av gårdsnavn oppfattet å kunne indikere bosetning i eldre jernalder, anses usammensatte kultur- og naturnavn i ubunden form som eksempelvis By, Bø, Voll, Vik og Nes, samt dativformen av disse, å være blant de eldste. De store gårdsnavnsklassene som ender på -vin, -heim, -land, -stad og -tveit regnes for å være yngre. Disse navneklassene antas å ha vært produktive i noe ulik grad fra og med eldre jernalder. Det er imidlertid kun klassene som ender på -vin og -heim som antas å ha en produksjonstid hovedsakelig avgrenset til denne perioden (Sandnes & Stemshaug 1997). Gårdsnavn betraktes å ha vært relativt stabile, likevel behøver ikke navnets alder tilsvare gårdens alder. Stedet kan ha fått navnet før gården ble etablert, motsatt kan også gården ha skiftet navn i løpet av dens historie (Øye 2002a:241).

I nyere tid har arkeologiske kilder i form av agrare strukturer, som åkerreiner, inngjerdinger og rydningsrøyser, i stadig større grad blitt anvendt i bosetningshistoriske undersøkelser. I denne sammenheng har særlig Vestlandsgårdsprosjektet ved Universitetet i Bergen stått sentralt. Undersøkelsene viste at gårder som på bakgrunn av gårdsnavnkronologi og arkeologiske spor i form av synlige gravminner ble antatt etablert i yngre jernalder eller middelalder, i realiteten hadde en betraktelig større tidsdybde (Øye 2002b). Dette gir seg utslag i at avstanden fra hellerlokalitet til nærmeste påviste eldre jernalders gårdsbosetning må betraktes som maks avstand, da nærere bosetning ikke kan utelates. Avstanden vurderes som følgende:

Kort avstand: 0 – 0,5 km.

Middels avstand: 0,5 – 3 km.

Lang avstand: > 3 km.

4.4.3.10. Utsikt

Som nevnt innledningsvis vil lokalitetenes utsikt evalueres ved bruk av en visuell landskapsanalyse. Sikten vil klassifiseres ut i fra type og kvalitet.

Type sikt vil beskrives ved hjelp av landskapsrommene som kan avgrenses fra de ulike lokaliteter, representert ved de terrestriske og marine over- og underordnede landskapsrom.

Utsiktens kvalitet vil beskrives ved hjelp av dikotomien åpen/lukket som har sammenheng med hvilken skala landskapsrom som kan avgrenses fra en lokalitet. Begrepsparet refererer til hvorvidt en lokalitets utsyn dekker store deler av det omkringliggende landskap eller om det fremstår begrenset.

4.4.3.11. Synlighet

Synlighet brukes for å referere til hvorvidt hellerens åpning er godt synlig eller ligger skjult. Lokaliteters innsyn har tidligere blitt bemerket i tilknytning til hulelokaliteter som fremviser eldre jernalders funn av menneskebein (Todnem 1999), men også i forbindelse med en funksjon som skjulesteder (Branigan & Dearne 1992). I begge tilfeller har en skjult beliggenhet blitt trukket frem som gjennomgående trekk. Lokal vegetasjon kan ha vært avgjørende for om helleren har fremstått som skjult eller ei, men hvorvidt tidligere vegetasjon har skjermet den aktuelle lokalitet for innsyn, vil imidlertid ikke la seg påvise. Det vil da være den lokale topografi, samt hellerens størrelse som legger føringen for en lokalitets synlighet. For at helleren skal beskrives som skjult, forutsettes det at den kun kan ses dersom man befinner seg i dens umiddelbare nærhet. I denne sammenheng vil umiddelbar nærhet vurderes som de nærmeste 50 meter. Faktoren kategoriseres som følgende:

Skjult: lokaliteten *kan ikke ses* dersom man befinner seg mer enn 50 meter fra den.

Synlig: lokaliteten *kan ses* dersom man befinner seg mer enn 50 meter fra den.

4.4.3.12. Tilgjengelighet

Begrepet anvendes for å beskrive hvor tilgjengelig stedet (helleren) oppfattes å være, i motsetning til områdets tilgjengelighet. Utilgjengelig beliggenhet har tidligere blitt knyttet til en praktisk funksjon, i form av tilfluktssteder (Brøgger 1910; Rygh 2004), men også en rituell bruk, forbundet med funn av menneskebein og spor etter metallurgiske aktiviteter (Todnem

1999; Sauvage 2005). Utilgjengelig beliggenhet har da blitt beskrevet som ”høyt oppe i skar og ur” (Todnem 1999:116).

Opplevelsen av tilgjengelighet vil i stor grad være knyttet til lokalitetenes relative høyde samt terrengets hellingsgrad og grunnforhold. Grovt forenklet kan grunnforhold deles inn i kategoriene mark, kombinasjon mark/ur og tett, kontinuerlig ur. Lokalitetene vurderes som vanskelig tilgjengelige eller tilgjengelige:

Vanskelig tilgjengelig:

Terreng bestående av tett, kontinuerlig ur
eller

grunnforhold tilsvarende mark eller mark/ur. Relativ høyde over 20 meter samt brattere hellingsgrad enn 30 grader.

Tilgjengelig:

Grunnforhold mark eller mark/ur. Relativ høyde under 20 meter eller over 20 meter samt mindre helling enn 30 grader.

4.4.3.13. Tilgang til ferdselsårer

Dersom en lokalitet tenkelig skal ha blitt funnet attraktiv i forbindelse med ferdsel, må det antas at stedet lå i nær relasjon til en ferdselsåre. Skipsleia, større fjordssystemer som eksempelvis Hardangerfjorden, farbare elver og større dalfører vil her betraktes som aktuelle ferdselsårer.

Kriteriene for å vurdere en lokalitet som romlig relatert til en ferdselsåre vil være at lokaliteten befinner seg i det aktuelle dalføret, eller at lokaliteten klart kan assosieres med elvebredd eller samtidig strandlinje. Lokalitetene vil vurderes som henholdsvis:

Relatert til ferdselsåre

Ikke relatert til ferdselsåre

4.4.4. Øvrige vurderinger

Beitemuligheter er et forhold jeg ønsket å inkorporere i analysen, men som jeg dessverre har sett meg nødt til å utelate. Ulike tilnærminger til evaluering av faktoren har blitt vurdert, uten

å ha blitt funnet tilfredsstillende. Beiteforholdene i utmarksområder kan variere stort over relativt små avstander, noe som medfører krav til detaljerte undersøkelser. For å kunne utføre en systematisk vurdering av beitekvalitet, vil det være nødvendig å ta utgangspunkt i vegetasjonstyper (Rekdal 2001:IV). Dette baseres på det faktum at forekomsten av beiteplanter, næringsinnhold og planteproduksjon vil være relativt jevnt fordelt innen et geografisk avgrenset område for én bestemt vegetasjonstype (Rekdal 2001:IV). Hvor ulike vegetasjonstyper forekommer, er et resultat av kulturelle- så vel som økologiske faktorer. I størstedelen av de aktuelle områder har det ikke blitt utført pollen- og makrofossilanalyser som kunne ha belyst det tidligere vegetasjonsbildet. Av denne grunn måtte dagens situasjon ha dannet utgangspunktet for vurderingen. Særlig grunnet den kulturelle innvirkning på fordeling av vegetasjonstyper, ville den retrospektive metode måtte ha blitt anvendt med forsiktighet.

Vurderinger av beitekvalitet tar i stor grad utgangspunkt i vegetasjonskart. Denne typen kart gir omfattende informasjon vedrørende vegetasjonstyper innen et definert område (Rekdal 2001:2). Dekningsgraden for vegetasjonskart er dessverre meget lav i undersøkelsens analyseområde (http://www.skogoglandskap.no/seksjoner/dekning_vegetasjon/bilde/1). I deler av Hedmark har beitekvalitet blitt avledet fra markslag i Økonomisk Kartverk. Her virket det å være grove sammenhenger mellom bonitetsklasser i skog og vegetasjonstyper. Høy bonitet ble satt til godt - svært godt beite (Rekdal 2006). Grunnet store høydeforskjeller og omfattende nedbør i Hordaland, vil imidlertid en tilsvarende anvendelse av markslag ikke være anvendbar i dette området (elektronisk korrespondanse med Yngve Rekdal, leder for Seksjon Utmark ved Norsk institutt for skog og landskap, 13.12.07). En selvstendig kartlegging av vegetasjonstyper i lokalitetenes nærområde anses som for tidkrevende og vanskelig å utføre uten påkrevd botanisk kunnskap.

Tilgang til fangst og fiskeressurser på mikronivå, det vil si den lokale ressurstilgang ved de ulike lokaliteter, utgjør et annet meget interessant element i en lokaliseringsorientert undersøkelse. Osteologisk materiale fra hellerlokaliteter demonstrerer hvordan et bredt spekter arter, både med hensyn til pattedyr, fugl og fisk, ble utnyttet fra hellerlokaliteter (Solberg 2000:73). Ulike arter vil imidlertid kunne stille svært varierende krav til det lokale naturmiljø, noe som medfører behov for detaljert kunnskap vedrørende de ulike arters preferanser. Dette vil være svært tidkrevende å få oversikt over, selv for et meget begrenset

undersøkelsesområde. En detaljert studie av disse element vil av denne grunn ikke la seg gjøre innen den forestående analyse.

4.5. Oppsummering

Analysen vil ta utgangspunkt i lokaliteter som ved tidligere undersøkelser eksplisitt har blitt datert til eldre jernalder. De aktuelle lokaliteter vil kartlegges ved hjelp av en lokaliseringsanalyse og en visuell landskapsanalyse. De to metodene ble utviklet innen ulike forskningsteoretiske tradisjoner, henholdsvis den prosessuelle og den postprosessuelle. Jeg anser det som nyttig å trekke på begge tradisjoner, da oppmerksomhet vil rettes mot både funksjonelle og rituelle bruksaspekt ved hellerlokalitetene. De to metodene vil utfylle hverandre ettersom kombinasjonen medfører muligheten til å vurdere et bredere spekter lokaliseringsfaktorer. Metodenes systematiske fremgangsmåte gjør dem særdeles egnet til å analysere lokalisering. Ved å vurdere de samme lokaliseringsfaktorer ved alle lokaliteter, får man et godt grunnlag for en videre sammenligning av materialet. Tendenser i materialet vil kunne si noe om hvilke faktorer som var av betydning ved lokaliseringsvalg, og dermed indikere hellernes bruksområder. Følgende faktorer vil vurderes i analysen: topografiske soner, himmelretning, høyde over havet, størrelse på tilgjengelig boområde, avstand til ferskvann, avstand til samtidig strandlinje, havneforhold, åkerjord, avstand til gårdsbosetning, utsikt, synlighet, tilgjengelighet og tilgang til ferdselsårer.

5. DATAPRESENTASJON OG ANALYSE

Kapittelets målsetting er å vurdere de ulike lokalisingsfaktorerers betydning ved lokalisingsvalg og dermed også kunne tydeliggjøre eventuelle lokalisingsmønstre innad i hellermaterialet med tanke på videre tolkning.

Kapittelet innledes med en presentasjon av undersøkelsens resultater, illustrert i form av spredningskart og tabell. Etter dette følger en analyse av de vurderte lokalisingsfaktorerer. Faktorene behandles først enkeltvis, både uavhengig av tid og kronologisk, før de avslutningsvis behandles samlet.

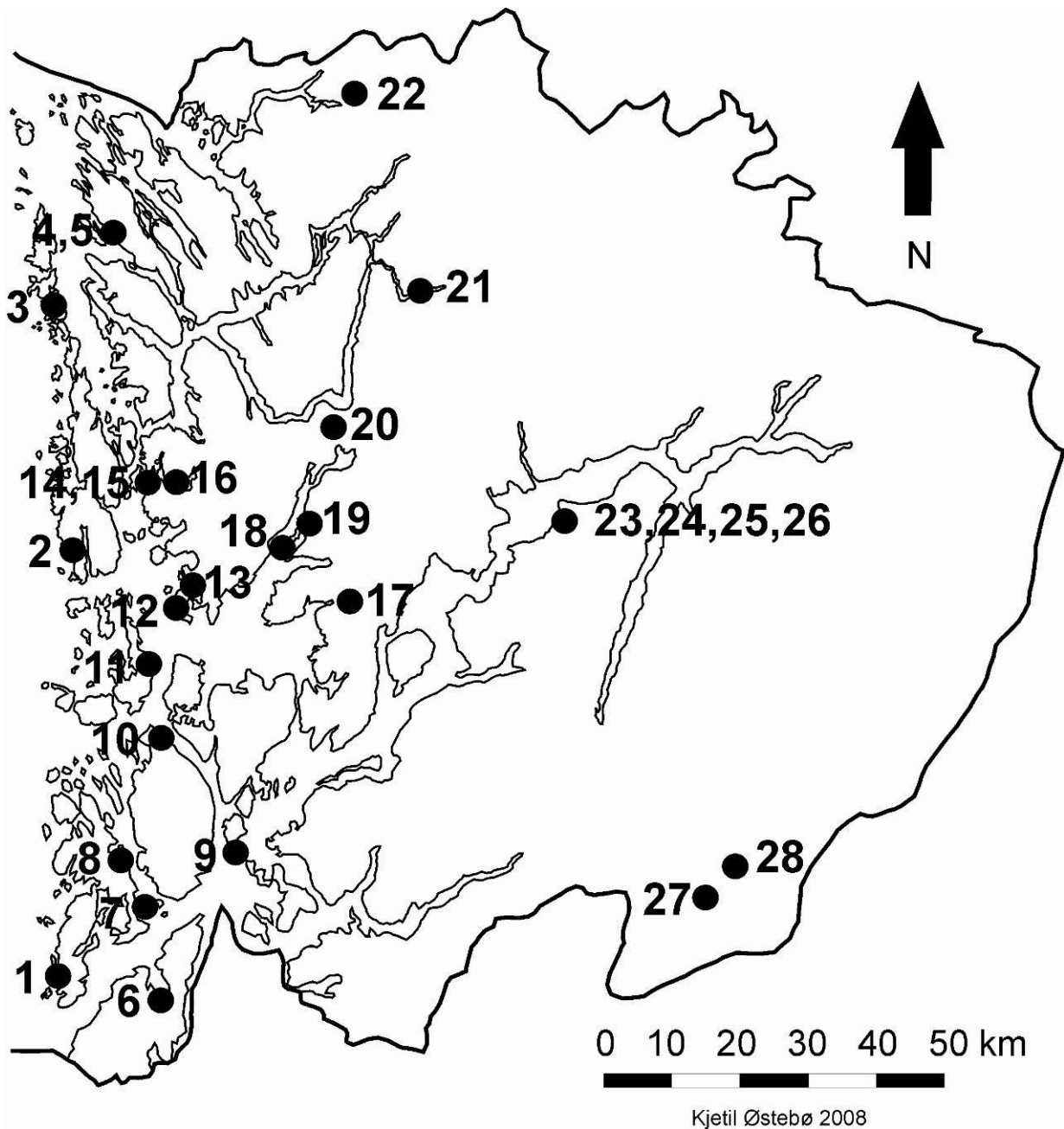
5.1. Datapresentasjon

I alt inngår 28 hellere i analysen. Dette er hellere som ved typologiske dateringer eller C14-dateringer sikkert har kunnet plasseres i en eldre jernalders kontekst. Hovedkildene for uttaket av lokalitetene har som tidligere nevnt vært publiserte arbeider, Topografisk arkiv, Riksantikvarens database Askeladden, Per Fetts ”Førhistoriske minne” (revidert, elektronisk utgave) og Bergen Museums tilvekstfortegnelse. Ved gjennomgangen av dette kildematerialet ble det innen undersøkelsens analyseområde påvist 155 hellere som har vært gjenstand for arkeologiske undersøkelser, hvorav 44 lokaliteter, et overraskende høyt antall, var undersøkt i forbindelse med høyfjellsregistreringer. Av dette omfattende hellermaterialet var det kun avhandlingens 28 lokaliteter som viste sikre eldre jernaldersdateringer. Av de øvrige 127 hellere som ikke kunne dateres til den aktuelle perioden, var de aller fleste kun undersøkt med prøvestikk. Dette gjorde at et tilstrekkelig grunnlag for datering ofte ikke var til stede. En mer omfattende undersøkelse av disse lokalitetene ville antagelig ha ført til et bedre datert materiale. Antallet hellere fra eldre jernalder i Hordaland er derfor trolig langt større enn hva som undersøkes i denne avhandlingen. Hvordan de identifiserte eldre jernalders hellere fordeler seg innen perioden illustreres i tabell 1, samtidig som utfyllende opplysninger presenteres i appendiks.

En viktig forutsetning for den forestående analysen er at materialet som anvendes kan vurderes som representativt. Som demonstrert har hele 155 hellere innen avhandlingens analyseområde tidligere blitt undersøkt. De undersøkte hellere er fordelt på samtlige av analyseområdets topografiske soner. Av de 155 hellerne kan 28 lokaliteter dateres til eldre

jernalder, hvorav alle 28 lokaliteter inkluderes i analysen. Selv om 28 lokaliteter ikke utgjør et svært høyt antall, vurderes dette som nok til å danne et representativt bilde av hvordan periodens anvendte hellere fordelte seg i landskapet.

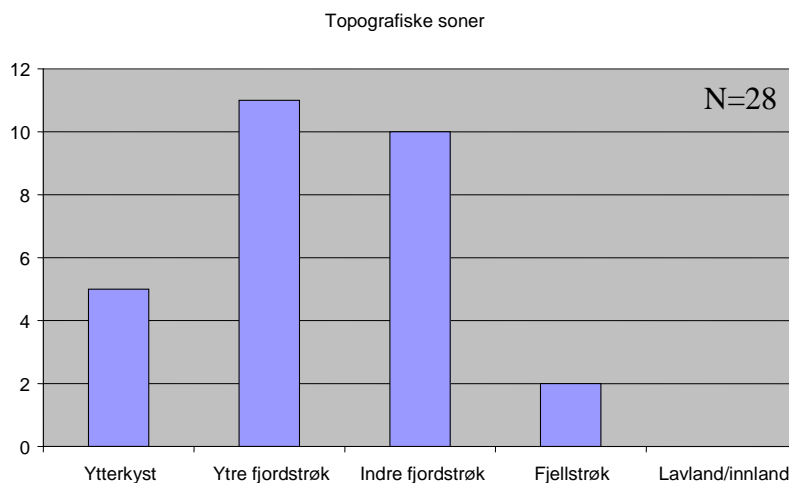
Figur 3. Spredning av eldre jernalders hellere i Hordaland. Lokalitetenes nummerering gjenfinnes i tabell 1.

5.2. Analyse

5.2.1. Topografiske soner

Figur 4 demonstrerer lokalitetenes fordeling innen undersøkelsesområdets fem ulike topografiske soner. Kun fem hellere er lokalisert ved ytterkysten. Et betraktelig større antall befinner seg i ytre- og indre fjordstrøk hvor hele 21 av undersøkelsens 28 hellere er lokalisert, fordelt noenlunde likt mellom de to sonene. I området fjellstrøk er kun to lokaliteter påvist, mens sonen lavland/innland skiller seg ut ved å ikke være representert. I det sistnevnte tilfellet må det tas i betraktning at sonen hovedsakelig vil omfatte lavlandsområdene i Voss kommune, et meget begrenset geografisk areal sammenlignet med øvrige soner. Dette forholdet, samt at det er utført få og lite omfattende hellerundersøkelser i denne sonen, vil være meget plausible forklaringer på fraværet av påviste eldre jernalders hellere. Sonen *lavland/innland* vil av denne grunn ikke tas med i den videre diskusjonen. Tallmaterialet viser seg likevel å være sterkt varierende, med klart høyest lokalitetstetthet i ytre- og indre fjordstrøk.

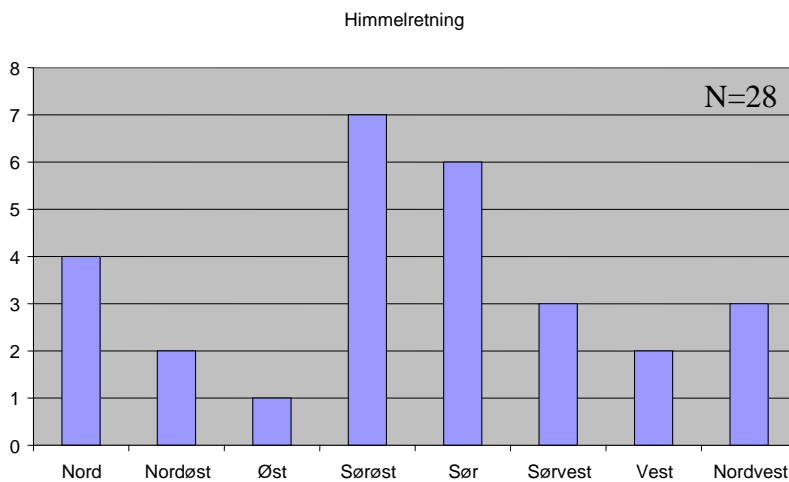

Figur 4. Lokalitetenes fordeling innen ulike topografiske soner.

5.2.2. Himmelretning

Figur 5 illustrerer lokalitetenes orientering i forhold til himmelretning. Vi ser at alle de åtte vurderte himmelretninger er representert, men da i noe ulik grad. Sør og sørøst vendte hellere markerer seg ved å være best representert, med henholdsvis seks og syv lokaliteter. Selv om de to himmelretningene ikke utgjør en klar majoritet, utgjør de likevel til sammen om lag 50 % av det samlede hellermaterialet. Himmelretning er en faktor jeg mener må anses mer knyttet til komfort enn å være en faktor av nødvendighet. Dersom den har vært prioritert ved

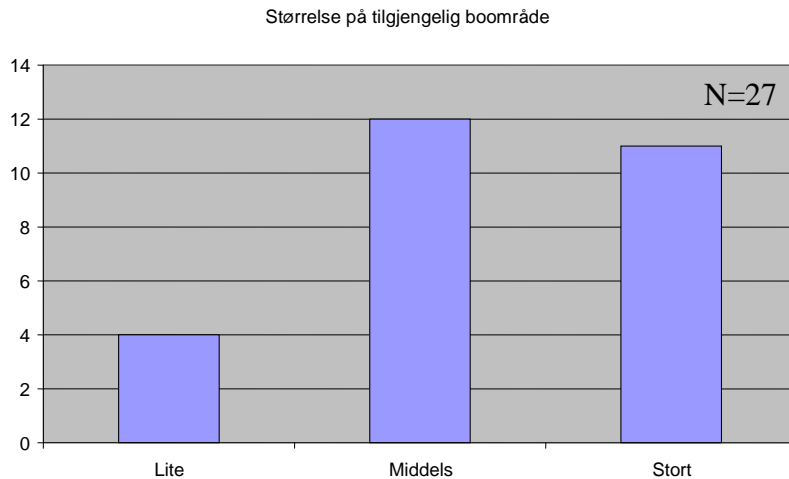
lokalitetsvalg, vil den da trolig har vært av sekundær betydning og eventuelle preferanser vil av denne grunn ikke nødvendigvis gi tydelige tendenser. Tas dette i betraktning mener jeg den illustrerte trend må anses som en relativt sterk indikator på at faktoren faktisk ble vurdert ved lokalitetsvalg og at sør og sørøst vendte hellere da virker å ha vært foretrukket dersom det lot seg gjøre.

Figur 5. Orientering i forhold til himmelretning.

5.2.3. Størrelse på tilgjengelig boområde

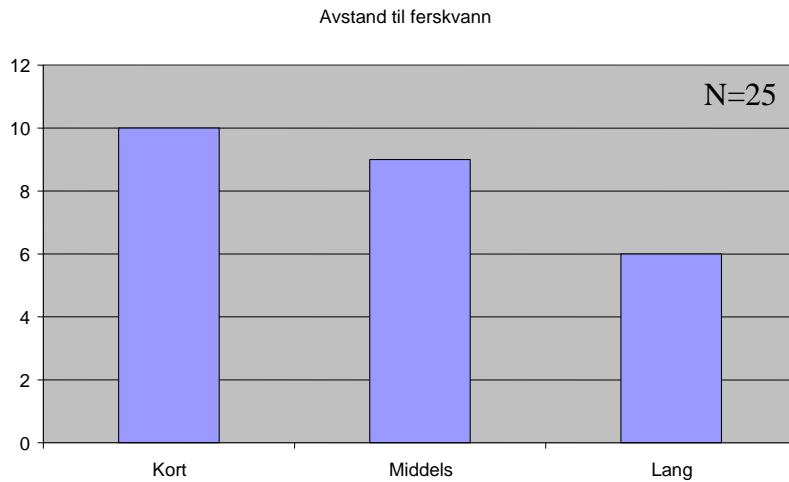
Figur 6 demonstrerer størrelsen på lokalitetenes areal innenfor dråpefallet. Ved én av undersøkelsens lokaliteter, Øvste Dåvatræhelleren (18), har det ikke vært mulig å innhente opplysninger om faktoren da lokalitetens overheng var fjernet før den arkeologiske undersøkelsen fant sted. Av det øvrige materialet kan fire hellere klassifiseres som å ha et lite boområde, 12 hellere kan klassifiseres som å ha et middels boområde og 11 hellere kan klassifiseres som å ha et stort boområde. Det kan imidlertid ikke utelates at meget små hellere har blitt undersøkt i mindre grad enn større hellere og at tallmaterialet dermed gjenspeiler undersøkelsespreferanser heller enn reelle preferanser. Vi må likevel ta utgangspunkt i det tilgjengelige materialet og man får da et inntrykk av at hellere med et boområde lik eller mindre enn 10 m² virker å ha vært av underordnet betydning.

Figur 6. Areal innenfor dråpefall.

5.2.4. Avstand til ferskvann

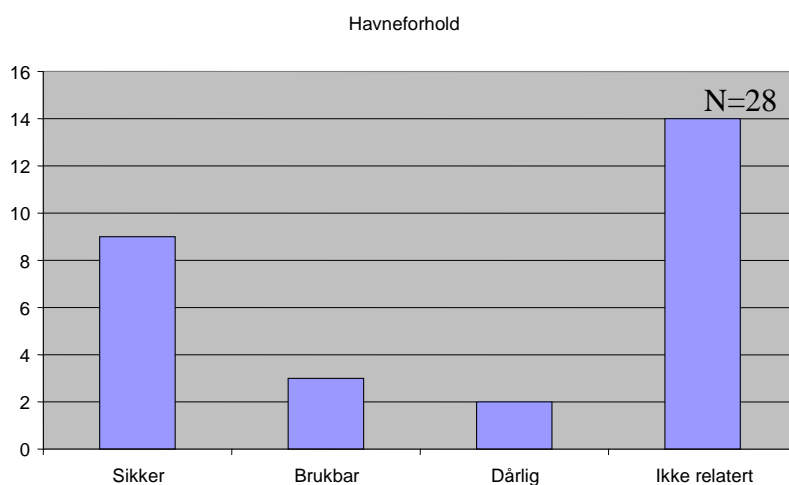
Figur 7 viser lokalitetenes avstand til ferskvannskilder. På grunn av sterkt endrede lokaltopografiske forhold, ble det i tre tilfeller vurdert at dagens avstand til nærmeste ferskvannskilde ikke ville ha relevans for den tidligere situasjon. Dette gjelder Kobbahammarskleiva lok.4 (7), Torvhidleren (10) og Ullshelleren (28). Av resterende lokaliteter finner vi 10 hellere med kort avstand til ferskvann, ni hellere har middels avstand til ferskvann, mens kun seks hellere viser seg å ligge langt fra ferskvann. Dette tilsier at det ved 19 av de til sammen 25 hellerne finnes en ferskvannskilde innen 100 meter, hvorav igjen 10 lokaliteter har ferskvann innen 50 meters rekkevidde. Tallmaterialet gir her et sterkt inntrykk av at nærhet til ferskvann virker å ha vært en prioritet ved flertallet av de undersøkte hellere.

Figur 7. Avstand til ferskvann.

5.2.5. Havneforhold

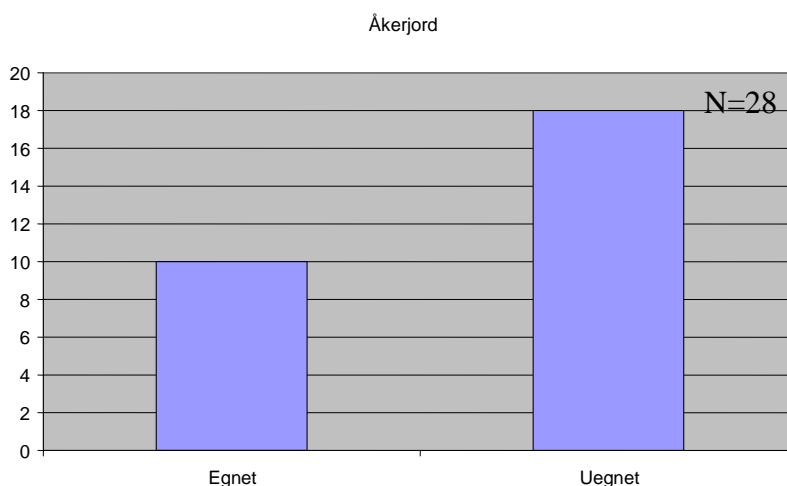
Figur 8 illustrerer hvorvidt de ulike lokaliteter kan knyttes til naturlige havner og, dersom dette er mulig, havnenes kvalitet. Det viser seg at ni hellere er lokalisert ved sikre havner, tre hellere er lokalisert ved brukbare havner mens kun to hellere befinner seg ved dårlige havner. 14 lokaliteter kan på grunn av deres avstand til den forhenværende strandlinje ikke relateres til havner. Tallmaterialet deles dermed i to like store enheter der 14 lokaliteter ligger i relasjon til havner og 14 lokaliteter ikke kan relateres til havner. For lokalitetene som kan relateres til havner, ser vi at disse i stor grad befinner seg ved sikre havner. Denne klare trenden mener jeg må tas til inntekt for at havneforhold har vært en prioritert lokaliseringsfaktor ved en betydningsfull andel av hellerlokalitetene.

Figur 8. Lokalitetenes havneforhold.

5.2.6. Åkerjord

Figur 9 viser potensialet for å drive jordbruk i hellernes nærområder. Ved én av de undersøkte lokaliteter, Storsetehilleren (22), avviker vurderingen fra de oppsatte kriterier. Lokaliteten befinner seg på en terrasse bestående av elveavsetninger og skulle dermed anses for å være lokalisert ved god åkerjord. Området var imidlertid tidligere dekket av rasmateriale og myrlendte partier og har derfor blitt vurdert som uegnet for jordbruk. Det viser seg at det ved 10 av de undersøkte lokaliteter eksisterer gode jordbruksforhold med tanke på den aktuelle periodes anvendte teknologi. 18 av lokalitetene befinner seg derimot på steder uegnet for jordbruk. For flertallet av lokalitetene ser vi dermed at faktoren ikke kan tilskrives betydning ved lokalitetsvalg. Hvorvidt faktoren har vært prioritert ved den delen av lokalitetene som befinner seg nær god åkerjord, kan ikke avgjøres. Vi får kun et inntrykk av at mulighetene her var til stede for å drive jordbruk.

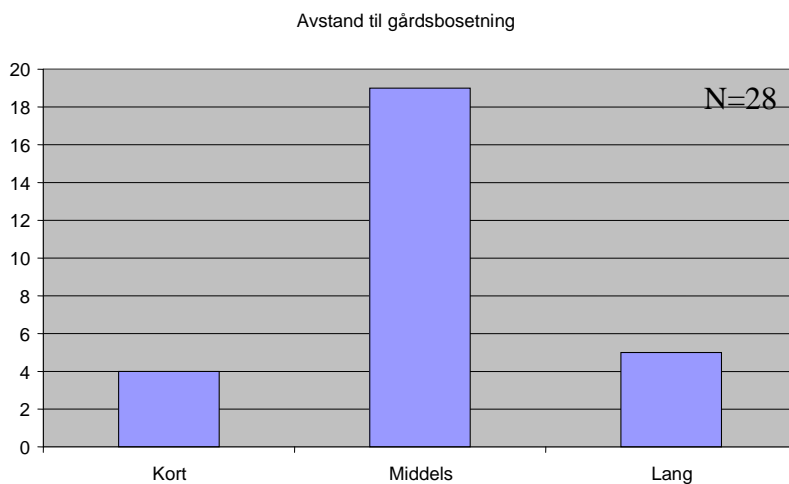

Figur 9. Lokalitetenes beliggenhet med tanke på områder egnet for dyrking.

5.2.7. Avstand til gårdsbosetning

Figur 10 demonstrerer avstanden fra hellere til nærmeste samtidige gårdsbosetning. Som nevnt i avhandlingens metodiske del må den vurderte avstand anses som en maksimalavstand da det ikke kan utelukkes at det fantes gårdsbosetning nærmere hellerne enn hva som her har kunnet påvises. Av diagrammet ser vi at fire hellere kan klassifiseres som å ha hatt kort avstand ($\leq 0,5$ km.) til gårdsbosetning, 19 hellere kan klassifiseres som å ha hatt middels avstand ($0,5 - 3$ km.) til gårdsbosetning, mens kun fem av undersøkelsens hellere vil kunne klassifiseres som å ha hatt lang avstand (≥ 3 km.) til gårdsbosetning. Ved å slå sammen lokalitetene med kort- og middels gårdsavstand, viser det seg at hele 23 av de 28 hellerne i

eldre jernalder befant seg maksimalt 3 kilometer fra gårdsbosetning. Fire av disse hellerne befant seg maksimalt 0,5 kilometer fra gårdsbosetning. Vi ser en interessant trend der majoriteten av lokalitetene virker å ha befunnet seg relativt nær samtidig gårdsbosetning, hvorav en liten andel på fire lokaliteter må anses å ha hatt en meget gårdsnær lokalisering.

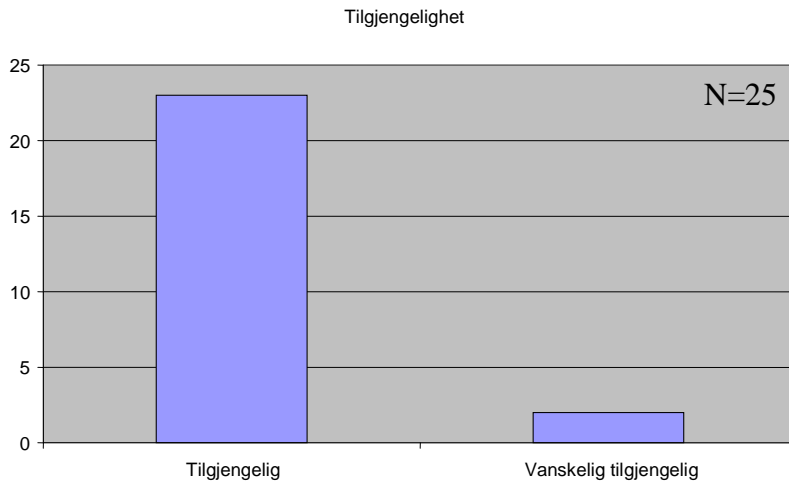

Figur 10. Avstand til samtidig gårdsbosetning.

5.2.8. Tilgjengelighet

Figur 11 demonstrerer hellerlokalitetenes tilgjengelighet fra nærområdet. Ved tre av lokalitetene som innbefattes i analysen, har lokaltopografien i senere tid blitt endret på en slik måte at variabelen ikke kunne vurderes. Dette gjelder Holmefjordshelleren (19), Hallgrimshelleren (23) og Gauthelleren (27). Av de resterende lokaliteter kan 23, det vil si majoriteten, karakteriseres som tilgjengelige. To lokaliteter skiller seg imidlertid fra de øvrige ved å være karakterisert som vanskelig tilgjengelige.

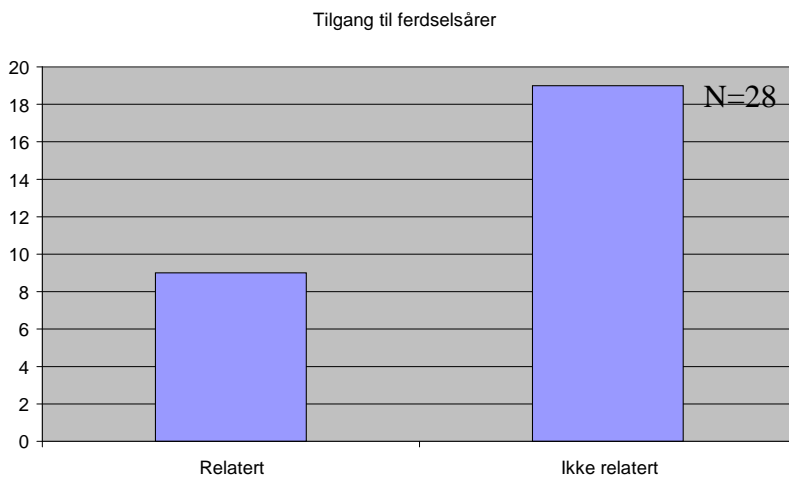

Figur 11. Lokaltetenes tilgjengelighet fra nærområdet.

5.2.9. Tilgang til ferdselsårer

Figur 12 illustrerer hellernes lokalisering med hensyn til tidligere ferdselsårer. Det viser seg at ni av lokalitetene kan relateres til ferdselsårer, mens de øvrige 19 lokaliteter ikke kan relateres til ferdselsårer. Dette skulle tilsi at lokaliseringsfaktoren ikke har vært av relevans ved overvekten av de anvendte hellere. Tallmaterialet indikerer likevel at faktoren kan ha vært betydningsfull ved ni av de undersøkte lokaliteter.

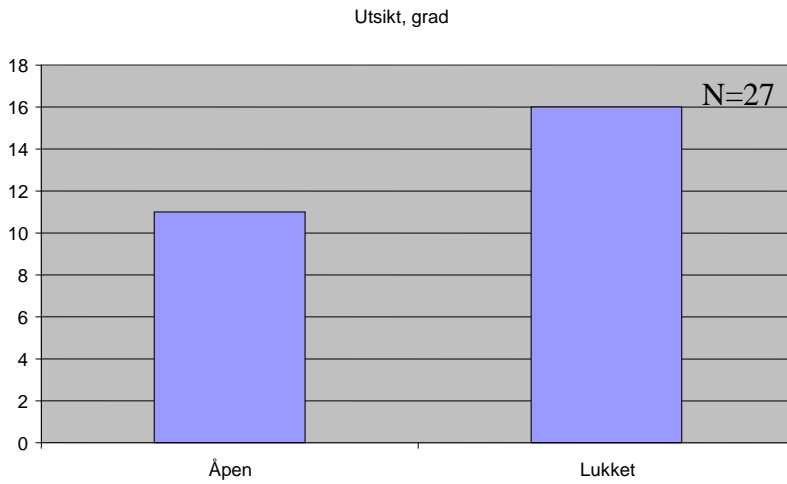
Figur 12. Tilgang til ferdselsårer.

5.2.10. Utsikt

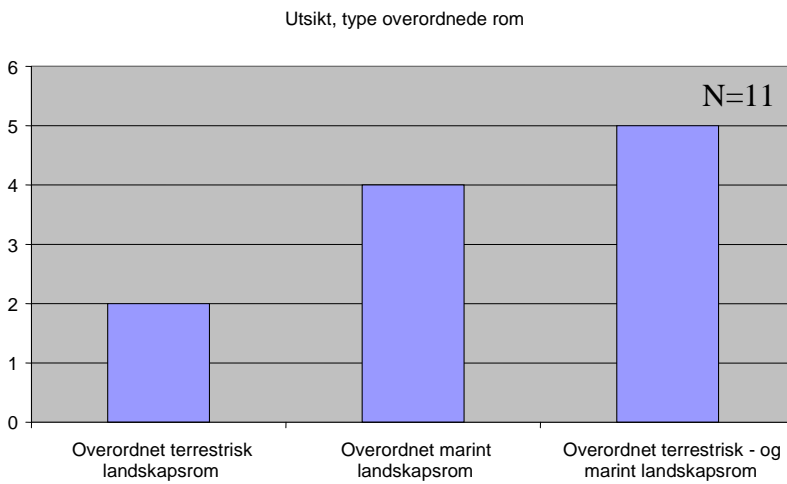
Figur 13 illustrerer grad av utsyn fra lokalitetene i form av begrepene åpen og lukket. Som nevnt i avhandlingens metodiske kapittel henviser dikotomien til hvorvidt utsynet inkluderer store deler av det omkringliggende landskap eller fremstår som begrenset. Ved Ullshelleren

(28) har det ikke vært mulig å utføre en visuell analyse ettersom området hvor lokaliteten befinner seg er oppdemmet. Materialet utgjør dermed 27 lokaliteter. Det viser seg at 11 av lokalitetene har god utsikt til omgivelsene, mens 16 av dem har begrenset utsikt. Hvordan de to grupperingene forholder seg til type utsikt, terrestrisk versus marin, illustreres ved figur 14 og figur 15. Tallmaterialet for figur 14, åpne lokaliteter, viser at det fra to lokaliteter er god utsikt utelukkende over terrestriske områder, fra fire lokaliteter er det god utsikt utelukkende over marine områder, mens det fra fem lokaliteter er god utsikt over begge typer områder. Figur 15 inkluderer kun 15 av de 16 lukkede lokaliteter. Dette skyldes at én av lokalitetene, Skottahola (17), må karakteriseres som uten utsyn. Av de øvrige lokaliteter finner vi tre som utelukkende henvender seg til et terrestrisk miljø, tre som utelukkende henvender seg til et marint miljø og ni som henvender seg til begge typer miljø.

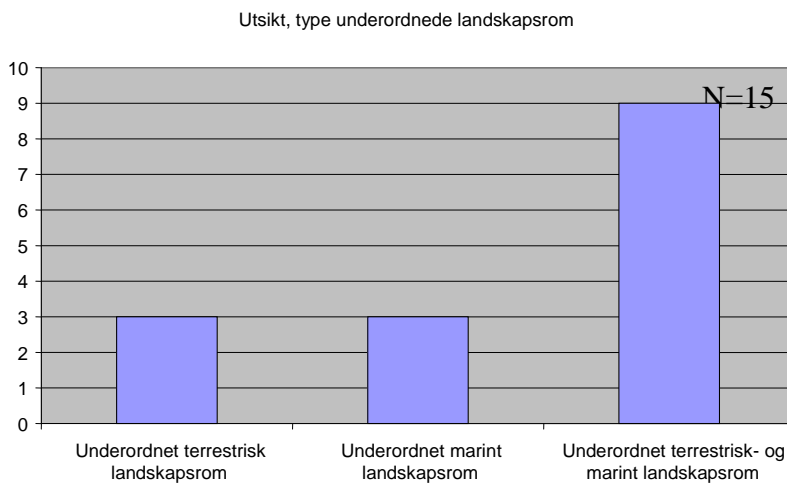
Det viser seg dermed at grad av utsikt ikke kan betraktes som en faktor av betydning ved 16 av de 27 undersøkte lokaliteter. Som illustrert henvender disse lokaliteter seg i stor grad til både et terrestrisk- og et marint miljø. Det mest iøynefallende ved dette er at det fra hele 12 lokaliteter er utsyn til et marint miljø. Det må imidlertid tas i betraktning at det dreier seg om begrenset utsikt, utsikt til landskapsrom av en underordnet størrelsesorden. Jeg mener det av denne grunn vanskelig vil kunne argumenteres for at utsyn til marine områder har vært av betydning, og at forholdet i større grad reflekterer disse lokaliteters sjønære beliggenhet. Med hensyn til de 11 lokalitetene som har god utsikt, ser vi at det fra fem av dem er utsyn til begge typer miljø. Av lokalitetene som utelukkende henvender seg til én type miljø, er lokaliteter med utsyn til et marint miljø noe bedre representert enn lokaliteter med utsyn til et terrestrisk miljø. Ut fra det foreliggende tallmaterialet vil det være vanskelig å si noe om hvorvidt utsynet fra de åpne lokaliteter har hatt betydning ved valg av lokalisering, både med hensyn til grad og type utsikt. Det kan imidlertid ikke utelukkes at utsynet ble vektlagt ved enkelte av lokalitetene.

Figur 13. Lokaltetenes grad av utsikt.

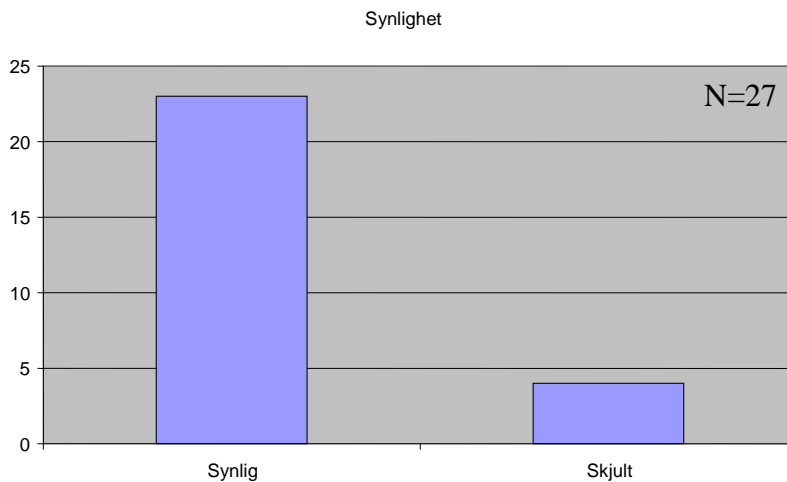
Figur 14. Åpne lokaliteters utsyn til terrestrisk versus marint miljø.

Figur 15. Lukkede lokaliteters utsyn til terrestrisk versus marint miljø.

5.2.11. Synlighet

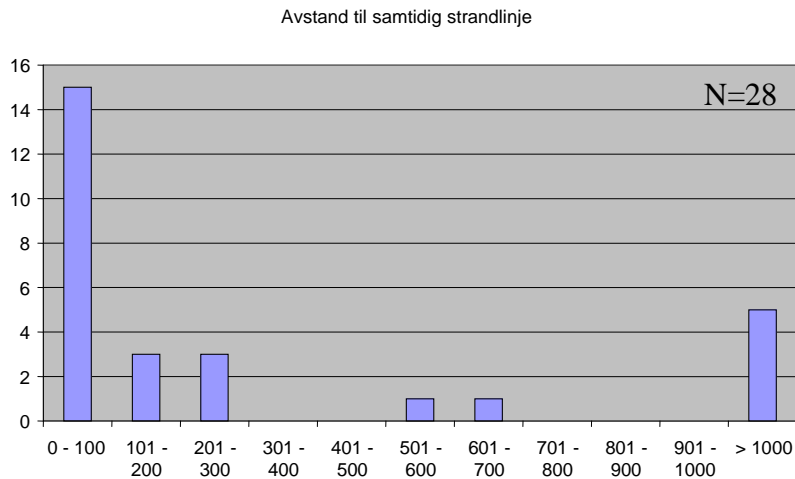
Figur 16 illustrerer hvorvidt lokalitetene er synlige eller ligger skjult. Ved én lokalitet, Kobbahammarskleiva lok. 4, har faktoren ikke vært mulig å vurdere ettersom lokaliteten ikke lenger eksisterer. 23 av de øvrige lokaliteter har en beliggenhet som må karakteriseres som synlig. Kun fire lokaliteter avviker fra den generelle trenden ved å ha en skjult beliggenhet.

Figur 16. Lokalitetenes synlighet.

5.2.12. Avstand til samtidig strandlinje

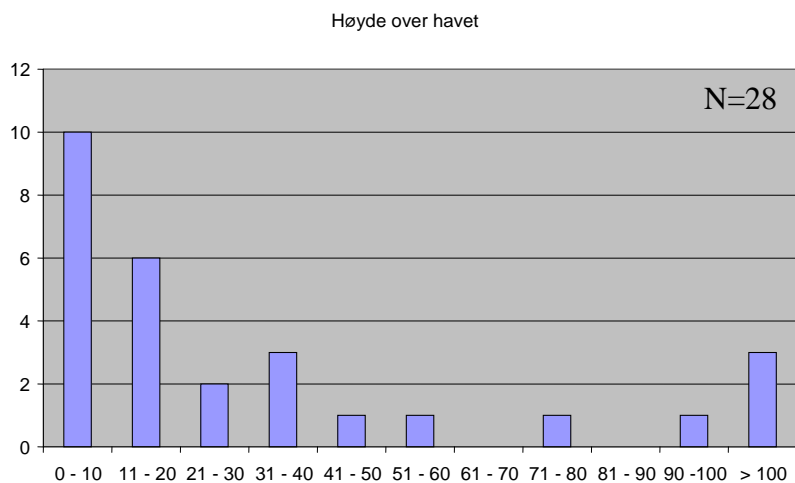
Figur 17 viser lokalitetenes avstand til den tidligere strandlinjen. Det viser seg at hele 21 av analysens lokaliteter i eldre jernalder befant seg nærmere strandlinjen enn 300 meter, hvorav en betydelig andel, 15 lokaliteter, lå maksimalt 100 meter fra sjøen. Kun to lokaliteter befant seg mellom 300 og 1000 meter fra strandlinjen, mens fem lokaliteter lå lenger unna sjøen enn 1000 meter. Tre av lokalitetene hvor avstanden til strandlinjen oversteg 1000 m., befant seg nær større ferskvannsbasseng, hvorav to er lokalisert i undersøkelsesområdets fjellstrøk. En tydelig tendens viser seg i tallmaterialet og indikerer at avstand til strandlinje synes å ha vært en prioritert lokaliseringsfaktor ved flertallet av de undersøkte lokaliteter.

Figur 17. Lokalitetenes avstand til samtidig strandlinje.

5.2.13. Høyde over havet

Figur 18 demonstrerer lokalitetenes høyde over havet. 10 lokaliteter befinner seg maksimalt 10 meter over havet, seks lokaliteter befinner seg mellom 11 og 20 meter over havet, hvorpå lokalitetstettheten viser seg å avta kraftig med økende høyde over havet. Kun tre lokaliteter, Buhelleren, Ullshelleren og Gauthelleren, er lokalisert mer enn 100 meter over havet. Undersøkelsen gir inntrykk av en generell trend til lokalisering i lavereliggende strøk, hvor kort vertikal avstand til havoverflaten gjør seg gjeldende.

Figur 18. Lokalitetenes høyde over havet.

5.3. Lokaliseringmessig utvikling over tid

Perioden som undersøkes strekker seg over et langt tidsrom, fra 500 f.Kr. - 560/570 e.Kr.

Dette var en periode hvor det fant sted store samfunnsmessige endringer (jfr. kapittel 3). Det er naturlig å tenke seg at lokalitetenes bruksmønster vil kunne ha endret seg i løpet av denne perioden, noe som i så tilfelle burde reflekteres i deres lokaliseringmønster. Det vil dermed være av interesse å undersøke lokalitetenes beliggenhet på kronologisk basis. Dette gjøres ved å presentere lokalitetenes prosentvise fordeling innen de ulike lokaliseringsfaktorer for hver av de tre periodene, førromersk jernalder, romertid og folkevandringstid. Tendensene innen de ulike periodene vil da illustreres på en måte som egner seg godt for sammenligning. Det presenterte tallmaterialets utgangspunkt er hentet fra tabell 1.

Topografiske soner

	Ytterkyst	Ytre fjordstrøk	Indre fjordstrøk	Fjellstrøk	Lavland/innland
Førromersk jernalder	17	42	33	8	0
Romertid	16	32	42	11	0
Folkevandringstid	20	35	40	5	0

Tabell 2. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren *topografiske soner*.

Himmelretning

	N	NØ	Ø	SØ	S	SV	V	NV
Førromersk jernalder	0	8	8	25	33	8	0	17
Romertid	16	0	5	26	21	5	11	16
Folkevandringstid	15	5	5	25	15	10	10	15

Tabell 3. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren *himmelretning*.

Størrelse

	Lite	Middels	Stort
Førromersk jernalder	17	42	42
Romertid	6	44	50
Folkevandringstid	11	42	47

Tabell 4. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren *størrelse på tilgjengelig boområde*.

Ferskvann

	Kort	Middels	Lang
Førromersk jernalder	36	36	27
Romertid	35	35	29
Folkevandringstid	44	33	22

Tabell 5. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren *avstand til ferskvann*.

Havn

	Sikker	Brukbar	Dårlig	Ikke relatert
Førromersk jernalder	25	17	17	42
Romertid	26	16	5	53
Folkevandringstid	35	15	5	45

Tabell 6. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren *havneforhold*.

Åkerjord

	Egnet	Uegnet
Førromersk jernalder	25	75
Romertid	37	63
Folkevandringstid	40	60

Tabell 7. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren *åkerjord*.

Gård

	Kort	Middels	Lang
Førromersk jernalder	17	58	25
Romertid	16	68	16
Folkevandringstid	10	75	15

Tabell 8. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren *avstand til gårdsbosetning*.

Tilgjengelighet

	Tilgjengelig	Vanskelig tilgjengelig
Førromersk jernalder	90	10
Romertid	94	6
Folkevandringstid	89	11

Tabell 9. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren *tilgjengelighet*.

Ferdselsårer

	Relatert	Ikke relatert
Førromersk jernalder	25	75
Romertid	32	68
Folkevandringstid	40	60

Tabell 10. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren *tilgang til ferdselsårer*.

Utsikt

	Underordnet terrestrisk l.r.	Overordnet terrestrisk l.r.	Underordnet marint l.r.	Overordnet marint l.r.	Åpen	Lukket
Førromersk jernalder	67	17	67	17	25	75
Romertid	67	22	61	39	44	56
Folkevandringstid	68	21	63	32	37	63

Tabell 11. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren *utsikt*.

Synlighet

	Synlig	Skjult
Førromersk jernalder	83	17
Romertid	83	17
Folkevandringstid	84	16

Tabell 12. Prosentvis fordeling av lokaliteter innen faktoren *synlighet*.

Betraktes tallmaterialet i de ovenfor presenterte tabeller, gir det seg tydelig hvordan de samme lokaliseringmessige tendenser går igjen i de tre undersøkte periodene. Dette tilsier at liknende typer lokalisering var foretrukket ved bruk av hellerlokaliteter gjennom hele eldre jernalder. Den samlede vurdering av de undersøkte lokaliseringsfaktorer behøver av denne grunn ikke utføres kronologisk.

5.4. Samlet vurdering av analysens lokaliseringsfaktorer

Ved å sette analysens lokaliseringsfaktorer opp mot hverandre, vil en kunne registrere sammenfall og motsetninger mellom de ulike typer faktorer. Dette vil kunne gjøre en bedre i stand til å vurdere de ulike faktorens betydning og dermed også kunne tydeliggjøre eventuelle lokaliseringsmønstre innad i hellermaterialet.

Som tidligere demonstrert vil enkelte av de vurderte faktorer være beskrivende for et stort flertall av de undersøkte lokaliteter, noe som kan indikere at faktorene har hatt en relativt allmenn betydning ved valg av lokalitet. Disse faktorer vil dermed kunne bidra til flere ulike lokaliseringsmønstres karakteristika.

Presentasjonen av undersøkelsens resultater, vist i tabell 1, danner utgangspunktet for den videre vurderingen av analysens datamateriale.

Tabellen viser en meget klar tendens med hensyn til lokalitetenes tilgjengelighet, der majoriteten viser seg å være lett tilgjengelige. Røvarhola (12) og Skottahola (17) skiller seg dermed tydelig ut ved å være de eneste lokaliteter som ligger vanskelig tilgjengelig. Også andre fellestrekk kan observeres mellom de to lokaliteter, herunder en lokalisering nærmere ferskvannskilder enn 100 meter, middels avstand til samtidig gårdsbosetning, ikke relasjon til ferdselsårer samt skjult beliggenhet. Lokalitetenes skjulte beliggenhet fremstår som det mest interessante av disse trekk. Flertallet av analysens lokaliteter anses å være synlige, mens Røvarhola og Skottahola utgjør to av kun fire skjulte lokaliteter (de to øvrige er

Vasselhellere (26) og Gauthellere (27)). Kombinasjonen av å være vanskelig tilgjengelige og å ha en skjult beliggenhet skiller Røvarhola og Skottahola tydelig ut fra resten av hellermaterialet. Lokalitetene tas dermed ikke med videre i den samlede vurderingen.

Med hensyn til hellerlokalitetenes avstand til samtidig strandlinje, ses et meget markant skille i tallmaterialet. Flertallet av lokalitetene vil, da deres vertikale avstand til sjø også må anses for kort, kunne betraktes som sjønære. Kun fire av lokalitetene avviker fra denne trenden. Det dreier seg om Buhellere (20), Storsetehillere (22), Ullshellere (28) og Gauthellere (27) som lå henholdsvis 1900, 2300, 2600 og 3200 meter fra sjø. De fire lokalitetene befinner seg imidlertid i to ulike topografiske soner, indre fjordstrøk og fjellstrøk. Buhellere og Storsetehillere er lokalisert i indre fjordstrøk. Enkelte fellestrekk mellom de to lokaliteter vil også kunne observeres med hensyn til de øvrige faktorer. Dette vil være en sørøstlig orientering, synlig og tilgjengelig beliggenhet samt at dyrkningsmulighetene er dårlige ved begge lokaliteter. Lokalitetene forholder seg derimot ulikt med hensyn til deres avstand til ferskvannskilder, avstand til samtidig gårdsbosetning og relasjon til ferdselsårer. Buhellere er klassifisert som å ha kort avstand til ferskvann, ligge langt fra gård og å være relatert til ferdselsårer, mens Storsetehillere er klassifisert som å ha lang avstand til ferskvann, ligge middels fra gård og ikke være relatert til ferdselsårer. Ullshellere og Gauthellere utgjør undersøkelsens eneste hellere lokalisert i fjellstrøk. De to hellerne befinner seg begge langt fra gårdsbosetning og i områder uegnet for dyrkning. Ullshellere ligger som den eneste av de to i relasjon til tidligere ferdselsårer. Gauthellere utgjør, som nevnt ovenfor, en av de få hellere med en skjult beliggenhet. I denne sammenheng kan det nevnes at helleren også kan klassifiseres som åpen, den har med andre ord god utsikt. Helleren henvender seg til et overordnet terrestrisk landskapsrom og til underordnede marine landskapsrom i form av ferskvannsbasseng.

De sjønære lokaliteter utgjør til sammen 22 hellere. Det kan imidlertid observeres en gradforskjell innad i materialet med hensyn til lokalitetenes avstand til den tidligere strandlinjen. En stor andel vil, som illustrert i figur 8, på grunn av deres særs korte avstand til strandlinjen være mulig å knytte til naturlige havner. At flertallet befinner seg ved sikre og brukbare havner, indikerer sterkt at havneforhold har vært en prioritert lokaliseringsfaktor ved disse. Den samme slutning vil imidlertid vanskelig kunne tas med hensyn til de to lokalitetene som befinner seg ved dårlige havner. Lokalitetene hvor havneforhold synes å ha vært prioritert, behandles videre samlet. Et interessant forhold kan ses ved å sammenholde disse

lokaliteters orientering med det øvrige hellermaterialet. Det store flertallet av de øvrige lokaliteter viser en sørvendt orientering, mens ved havnelokalitetene synes orienteringen å være mer tilfeldig. En nærliggende forklaring vil være at havneforhold har gått på bekostning av foretrukket himmelretning, noe en skulle kunne forvente dersom havnekvalitet var høyt prioritert. Lokalitetene gir, med tanke på øvrige faktorer, et relativt homogent inntrykk. Det viser seg at hellerne forekommer i høyest konsentrasjon i ytre fjordstrøk. Her finner vi syv lokaliteter. Ved ytterkysten ligger til sammen fem lokaliteter, hvorav fire kan relateres til havner, men da kun tre til sikre og brukbare havner. Dette gjelder Setrehelleren (1), Bogjen (2) og Kjerringholet (3). I indre fjordstrøk kan to hellere relateres til havner, Skipshelleren (21) og Hallgrimshelleren (23). Disse to hellerne avviker, sammen med Klubbehelleren, fra de øvrige havnelokaliteter ved å befinne seg nær god dyrkningsjord. Hallgrimshelleren skiller seg samtidig ut ved være den eneste som kan klassifiseres som nært gård. Flertallet av lokalitetene kan videre ses å ha et boareal av middels størrelse, de befinner seg hovedsakelig innen 100 meter fra ferskvannskilder, en tendens vises til middels gårdsavstand samt at de utelukkende ligger synlig og tilgjengelig. Flere av dem vil også kunne relateres til ferdselsårer. Disse befinner seg hovedsakelig langs skipsleia i ytre fjordstrøk, mens to befinner seg i indre fjordstrøk. Det dreier seg da om Hallgrimshelleren og Skipshelleren. Hallgrimshelleren ligger ved Hardangerfjorden og Skipshelleren befinner seg ved den gamle hovedferdselsåren fra kysten og østover til Voss. Havnelokalitetene viser seg også å utgjøre et stort antall av hellerne klassifisert som lukket. Dette vil imidlertid mest sannsynlig kunne tilskrives deres beliggenhet ved sikre og brukbare havner. Hellere knyttet til denne typen havner befinner seg ofte inne i vikene og bukter, en lokalisering som gjerne vil medføre begrenset utsikt.

De øvrige hellere omtalt som sjønære finnes spredt mellom de tre topografiske sonene ytterkyst, ytre fjordstrøk og indre fjordstrøk. To lokaliteter befinner seg ved ytterkysten, Manger 2 (4) og Manger 3 (5). I ytre fjordstrøk finner vi tre lokaliteter, Kuhidleren (9), Haukanes 5 (11) og Tippen (15), mens fem lokaliteter er lokalisert i indre fjordstrøk, Øvste Dåvatræhelleren (18), Holmefjordhelleren (19), Olsteinshelleren (24), Sævarhagshelleren (25) og Vasselhelleren (26). Som vi ser er indre fjordstrøk noe høyere representert enn de to øvrige soner. Forskjellen er imidlertid ikke markant og det må videre påpekes at tre av lokalitetene befinner seg i jordbruksbygda Herand i Jondal kommune, et område som har vært utsatt for omfattende undersøkelser i forbindelse med Det vestnorske hellerprosjektet. En svak overvekt av hellere nær god dyrkningsjord kan også observeres, da i hovedsak konsentrert til indre

fjordstrøk. At disse tenderer til å være lokalisert i indre fjordstrøk vil imidlertid kunne knyttes til den høye undersøkelsesaktiviteten i Herand. Enkelte tendenser trer derimot tydeligere frem i materialet. Dette vil være en sydvendt orientering, ferskvannskilder innen 100 meter, ikke relasjon til ferdselsårer, synlig og tilgjengelig beliggenhet samt maksimalt 3 kilometer til nærmeste samtidige gårdsbosetning. Ved tre av lokalitetene, Olsteinshelleren, Sævarhagshelleren og Vasselhelleren, har avstanden til gård ikke oversteget 500 meter (klassifisert som kort gårdsavstand). Det kan som nevnt ikke utelukkes at også andre lokaliteter har hatt kort avstand til gård, dette har imidlertid ikke latt seg påvise.

5.5. Oppsummering

Analysens hellermateriale består av 28 lokaliteter. Ved en gjennomgang av publiserte arbeider, Topografisk arkiv, Riksantikvarens database Askeladden, Per Fetts ”Førhistoriske minne” (revidert, elektronisk utgave) og Bergen Museums tilvekstfortegnelse, var disse 28 lokalitetene de eneste av 155 identifiserte hellerlokaliteter i undersøkelsesområdet som sikkert kunne dateres til eldre jernalder.

Den enkeltvise gjennomgangen av lokaliseringsfaktorene, viste at enkelte av dem vil være beskrivende for et stort flertall av de undersøkte lokaliteter. Dette gjelder følgende faktorer:

- Topografiske soner: majoriteten av undersøkelsens lokaliteter befinner seg i analyseområdets fjordstrøk, relativt jevnt fordelt mellom ytre- og indre fjordstrøk.
- Størrelse på tilgjengelig boområde: De minste hellere, det vil si hellere med et areal innenfor dråpefallet lik eller mindre enn 10 m², virker å ha vært av underordnet betydning.
- Avstand til ferskvann: Lokalitetene har i stor grad ferskvannskilder tilgjengelig innen en rekkevidde på 100 m.
- Avstand til gårdsbosetning: Lokalitetene kan hovedsakelig klassifiseres som å ha middels avstand til samtidig gårdsbosetning.
- Tilgjengelighet: Flertallet av lokalitetene oppfattes å være lett tilgjengelige fra deres nærområde.
- Synlighet: Lokalitetene må i hovedsak oppfattes som synlige.
- Avstand til strandlinje: Flertallet av lokalitetene befinner seg nær den samtidige strandlinjen.

- Meter over havet: Materialet domineres av lavlandslokaliteter med kort vertikal avstand til havoverflaten.

Den samlede vurderingen av analysens lokaliseringsfaktorer gjorde det mulig å skille ut fem ulike typer lokaliseringsmønstre. Enkelte var imidlertid tydeligere enn andre. De ulike mønstre oppsummeres ved deres mest karakteristiske trekk:

- Fjellokaliteter.
- Lokaliteter langt fra sjø lokalisert i lavland.
- Lokaliteter ved sikre og brukbare havner.
- Sjønære lokaliteter ikke relatert til sikre og brukbare havner.
- Skjulte og vanskelig tilgjengelige lokaliteter.

6. HELLERBRUK I VESTNORSK ELDRE JERNALDER

I følgende kapittel vil undersøkelsens datamateriale anvendes i et forsøk på å belyse ulike aspekt vedrørende anvendelsen av eldre jernalders hellerlokalteter. Kapittelet vil være tredelt. Innledningsvis rettes fokuset mot hellerbrukens dateringsmessige aspekt. Utviklingen av lokalitetenes bruksintensitet vil da stå sentralt. Videre vil kapittelets oppmerksomhet rettes mot lokalitetenes funksjon, *hva* anvendte man dem til? Det tas i denne sammenheng utgangspunkt i de fem ulike lokaliseringmønstre utskilt i forrige kapittel. Avslutningsvis vil lokalitetene bli forsøkt satt inn i en sosial og samfunnsmessig kontekst, *hvem* anvendte dem og *hvordan* ble de anvendt?

6.1. Dateringsmessige aspekt vedrørende bruk av hellerlokalteter

6.1.1. Bruksintensitet

Romertid og folkevandringstid har tradisjonelt blitt ansett som hellernes mest intensive bruksfase (Jansen 1973:103; Odner 1973:147; Hagen 1983:331; Magnus og Myhre 1993:247; Indrelid 1996:132; Myhre 2002:119). Ved første øyekast synes også avhandlingens hellermateriale å støtte opp om et slikt inntrykk. Dette ettersom 23 av undersøkelsesområdets lokaliteter viser tegn til bruk i disse perioder, mens kun 12 lokaliteter er daterbare til førromersk jernalder (tabell 1, kapittel 5). Det dreier seg om to like lange tidsperioder, begge tilsvarende om lag 500 år, slik at den illustrerte skjevhet i materialet ikke vil kunne tilskrives periodenes tidsmessige omfang. Det foreligger imidlertid en viss problematikk omkring bruken av dateringsmetoder. Undersøkelsens lokaliteter har som tidligere demonstrert blitt datert ved typologisk datering og/eller C14-datering. Et vesentlig trekk ved den typologiske metode, som vil kunne ha hatt innvirkning på det foreliggende inntrykk av hellernes brukstid, er metodens skiftende evne til å fange opp ulike perioder. I hvor stor grad den egner seg til å påvise en bestemt periode avhenger av kvaliteten på den aktuelle periodes daterende elementer, det vil si hvor arkeologisk synlig den aktuelle periode er. Gode daterende element vil være gjenstandtyper med en relativt kort brukstid, avgrenset til spesifikke perioder. Det er også av betydning hvorvidt det har vært en utbredt bruksgjenstand og i hvor stor grad den evner å overleve i arkeologiske kontekster. En av hovedkildene for dateringer til eldre jernalder er spanformet keramikk, en keramikktype hvis brukstid konsentreres til yngre romertid og folkevandringstid (Engevik 2007). Liknende daterende element opptrer i liten grad for førromersk jernalders vedkommende. Den typologiske dateringsmetode egner seg da

i større grad for å påvise romertid og folkevandringstid enn den førromerske jernalder. Betraktes undersøkelsens hellermateriale, ser vi at 19 lokaliteter er datert ved en typologisk tilnærming (tabell 1). Av disse viste alle tegn til å være benyttet i romertid/folkevandringstid, mens kun én lokalitet kunne dateres til førromersk jernalder. Ved 16 av undersøkelsens lokaliteter er det imidlertid tatt ut én eller flere C14 prøver. 10 av de 16 lokalitetene har ved en slik tilnærming kunnet dateres til romertid/folkevandringstid, mens hele 11 lokaliteter kunne dateres til førromersk jernalder. C14 dateringene gir dermed inntrykk av at hellerbruken har lagt på et jevnt nivå gjennom hele den eldre jernalder. Inntrykket av romertid/folkevandringstid som hellerbrukens mest intensive periode, vil mest sannsynlig kunne tilskrives feilkilder ved den typologiske dateringsmetode.

6.2. Hva ble hellerne anvendt til?

6.2.1. Fjellocaliteter

Gruppen fremstår som meget begrenset og utgjøres av kun to lokaliteter, Ullshelleren (27) og Gauthelleren (28). Det mest karakteristiske trekk som skiller de to lokalitetene fra undersøkelsens øvrige lokaliteter er, som gruppens navn tilsier, deres lokalisering i fjellstrøk. Dette er områder som gjennom hele den aktuelle perioden ble intensivt utnyttet til jakt, fangst og beiteaktivitet (jfr. kapittel 3). Tilgangen til denne typen ressurser har, som omtalt i avhandlingens metodiske del, blitt vurdert som for tidkrevende å vurdere på et mikro-, eller lokalnivå, på grunn av faktorenes meget sammensatte karakter. Forholdene ved de to lokalitetene vil imidlertid være mulig å konkretisere gjennom informasjon innhentet ved tidligere undersøkelser. Valldalen, hvor Ullshelleren er lokalisert, ble oppdemmet på begynnelsen av 1960-tallet. Den gang fantes det 17 støler spredt ut over dalen. Det var imidlertid kun én av stølene, Ullshellerstølen, like ved den undersøkte lokalitet, som da var i bruk. Vegetasjonen i området ble beskrevet som rik, og dalen ble ansett som et meget godt beiteområde. Valldalsvatnet, som befant seg i nordlig del av dalen, skal på denne tid ha vært et middels bra fiskevann. Med hensyn til jakt var det kun rype- og revejakt som var av betydning i lokalitetens umiddelbare nærområde. Valldalen strekker seg imidlertid som en tunge inn i Hardangervidda, et område meget rikt på både jakt- og fiskeressurser. Valldalen vil dermed kunne ha fungert som et utmerket utgangspunkt for jakt ekspedisjoner, eksempelvis etter rein (Odner 1962:2-8). Nøvlevassdraget, hvor Gauthelleren er lokalisert, ble oppdemmet omtrent samtidig med Valldalsvassdraget. Lik Valldalen var også dette et område anvendt til stølsdrift, om enn i noe mindre grad enn førstnevnte. Vannene som utgjorde vassdraget var

relativt rike på ørret, men disse skal sjelden ha oppnådd særlig størrelse. Like i front av helleren, mellom denne og vassdraget, gikk tidligere et fast reintrekk. Reintrekket ble imidlertid forstyrret da riksvegen ved Svandalsflona, like nordøst for lokaliteten, ble bygget i 1880-årene (Altern 1962:58-61). I grove trekk må det beskrive fauna- og vegetasjonsbildet kunne anses som representativt for situasjonen i eldre jernalder, slik at naturmiljøet rundt analysens fjellokaliteter må kunne oppfattes å ha vært optimalt med hensyn til både jakt-, fangst- og beiteaktivitet. Det vil da være nærliggende å tenke seg at disse forhold vil kunne ha utgjort primærårsaker til anvendelsen av lokalitetene. En mulig tilknytning til jakt vil ytterligere kunne forsterkes ved Gauthelleren. Lokaliteten befinner seg skjult samtidig som det er meget god utsikt over det omkringliggende landskap (tabell 1), især innsnevringen hvor det tidligere reintrekket hadde sin faste rute. En slik lokalisering må ha vært ypperlig i en jaktsammenheng. Liknende observasjoner har ikke vært mulig å gjøre for Ullshellerens vedkommende. Det kan være nærliggende å foreslå at Ullshelleren, ved en eventuell jaktfunksjon, kan ha virket som utgangspunkt for jakt ekspedisjoner, mens Gauthelleren i større grad ble aktivt anvendt under selve jakten.

En alternativ bruk, ikke nødvendigvis i konflikt med en jakt- og beitefunksjon, er som oppholdssted i forbindelse med ferdsel. Ullshellerens lokalisering kan indikere en slik funksjon (tabell 1). Lokaliteten befinner seg langs den gamle ferdselsåren fra Røldal til Numedal og Telemark. Likeledes utgjør Valldalen en naturlig innfallsport til Hardangervidda fra store deler av Sunnhordland og Rogaland (Odner 1962:4). Ut i fra et rent lokaliseringmessig perspektiv, synes en å ane konturene av lokaliteter anvendt i forbindelse med utnyttelse av fjelldistriktenes meget gode jakt-, fangst- og beiteressurser, samtidig som enkelte steder også vil kunne ha fungert i forbindelse med ferdsel.

Som påpekt utgjør fjellokaliteter en meget begrenset gruppe innen analyseområdet. 44 hellerlokaliteter har blitt undersøkt i de aktuelle fjellstrøk (jfr. kapittel 5), noe som tilsier at kun én av 22 undersøkte lokaliteter har vært mulig å tilskrive den eldre jernalder. I motsetning viser én av fire undersøkte lokaliteter i lavlandet bruk i den aktuelle periode. Dette bildet står i sterk kontrast til den svært intensive utnyttelse av fjellområder som synes å ha funnet sted gjennom hele eldre jernalder. Tilsier dette at hellere i liten grad ble anvendt ved opphold i disse strøk, eller vil den lave lokalitetstetthet kunne tilskrives andre årsaker? Det kan påpekes at undersøkelser i fjelldistriktene ofte har vært vassdragsundersøkelser, noe som medfører at store områder fremdeles er lite undersøkt. Det er da mulig at det er i disse områder man vil

finne flertallet av fjellets hellerlokaliteter. En annen forklaring kan knyttes til anvendelsen av lokalitetene, de kan ha blitt brukt på en måte som vil etterlate få arkeologiske spor. I moderne tid har hellerlokaliteter sett omfattende bruk i forbindelse med gjeting. Dyreflokken ble da drevet mellom ulike områder med 2-7 dagers mellomrom og hellere fungerte i denne forbindelse ofte som overnattingssteder (Hageland 1998:9-10). Hellerne ble med andre ord anvendt av et fåtall mennesker i svært korte perioder. Av de 44 undersøkte hellerne i undersøkelsesområdet fjellstrøk, har et stort flertall vist tynne kullhorisonter samt oppmuringer ved åpningen. Slike murer kalles livdemurer, lagd for å skjerme gjeterne mot vær og vind og holde dyra ute om natta (Hageland 2008:22). Kullhorisontene har stort sett ikke blitt datert, men murene demonstrerer hvordan lokalitetene på ett tidspunkt inngikk i en pastoral landskapsbruk. Dersom hellerne i fjellet inngikk i en slik bruk i eldre jernalder, vil dette som nevnt være vanskelig å påvise. Det kan dermed ikke utelukkes at hellerne i fjellet ble anvendt i større grad enn hva analysen gir inntrykk av.

6.2.2. Lokalteter langt fra sjø lokalisert i lavland

Av lokalitetene i undersøkelsesområdet lavland, kan særdeles få karakteriseres som langt fra sjø. Det dreier seg kun om tre lokaliteter, Storsetehilleren (22), Buhelleren (20) og Skottahola (17), lokalisert henholdsvis 2300, 1900 og 4500 meter fra strandlinjen (tabell 1). Skottahola viser imidlertid visse karakteristiske trekk som skiller den klart fra de to øvrige lokaliteter, og den behandles av denne grunn uavhengig av disse. Det er dermed kun Storsetehilleren og Buhelleren som gjenstår, begge lokalisert i indre fjordstrøk. Storsetehilleren befinner seg synlig og meget lett tilgjengelig på en elveterrasse, omtrent 2 kilometer fra bunnen av Matresfjorden (tabell 1). Elveterrassen, som i dag for en stor del er fjernet, har på grunn av tidligere forhold blitt vurdert som uegnet for dyrking. I henhold til tidligere undersøkelser skal den imidlertid ha dannet et meget bra utgangspunkt for beitebruk og slått. Rydningsrøyser i nordre ende av terrassen har da blitt tatt til inntekt for at slike aktiviteter har foregått på stedet i nyere tid (Bruen Olsen 1984:1; Ringstad 1985:7). Terrassen skal også ha utgjort et godt beiteområde for hjort, samtidig som det påpekes å være ypperlige forhold for drivfangst like i nærheten. Likeledes skal Matreselva, i utkanten av terrassen, ha vært rik på laks (Frølich 1913:2). En får dermed inntrykk av en lokalitet som synes å ha hatt gode fangst- og beitemuligheter i umiddelbar nærhet. Den andre lokaliteten, Buhelleren, ligger i et utpreget beiteområde, 400 moh, mellom Samnangerfjorden i sør og Sørfjorden i nord. Lokaliteten befinner seg synlig og lett tilgjengelig ved Ostervegen, en tidligere ferdselsåre mellom

Samnanger og Sørfjorden (Randers 1988:12; tabell 1). Som ved Storsetehilleren, gjør de lokale forhold ved Buhellereen at åkerbruk må anses som utelukket (tabell 1). Med hensyn til områdets viltfauna, ble det i 1988 utarbeidet en oversikt over denne i forbindelse med planer om oppdemming av Aldalsvassdraget. Det viste seg at de viktigste viltområder, både med hensyn til hjort og fugl, falt utenfor hellerens nærmiljø (Uglevik & Håland 1989). Rent lokaliseringmessig synes Buhellereen å befinne seg i egnede omgivelser for beitebruk og ferdsl.

Vi ser dermed at de lokaliseringmessige aspekt gir grunnlag for liknende tolkninger som ved de ovenfor behandlede fjellokaliteter, det vil si en funksjon tilknyttet jakt, fangst, beitevirksomhet og ferdsl.

6.2.3. Lokalteter ved sikre og brukbare havner

Lokalitetene som kan relateres til sikre og brukbare havner utgjør en av undersøkelsens største grupper og består av 12 lokaliteter, henholdsvis Setrehellereen (1), Bogjen (2), Kjerringholet (3), Geitalemen (6), Kobbahammarskleiva lok. 4 (7), Osterbakkjen (8), Torvhidlereen (10), Klubbehellereen (13), Kjerringhaugen (14), Ruskeneset (16), Skipshellereen (21) og Hallgrimshellereen (23). Lokalitetene ligger gjennomgående synlig i landskapet og må oppfattes som lett tilgjengelige. Ved majoriteten finnes ferskvann innen 100 meter. Det er interessant å merke seg at flertallet av lokalitetene befinner seg maksimalt 3 kilometer fra nærmeste samtidige gårdsbosetning, men at hellerens umiddelbare nærmiljø ikke egner seg for åkerbruk (tabell 1). Lokalitetene befant seg i gårdsnære omgivelser, men jordbruk synes ikke å ha vært årsaken til at man oppholdt seg der. I forrige kapittel ble det argumentert for at havneforhold var en høyt prioritert lokaliseringfaktor ved lokalitetene. Dersom marine aktiviteter sto sentralt, må en anta at en trygg og enkel tilgang til sjø og gode rettetmuligheter var av overordnet betydning. Lokalitetenes beliggenhet indikerer dermed at sjøen var av stor betydning ved disse hellerne. En marin tilknytning vil imidlertid kunne gi seg uttrykk i ulike typer aktiviteter.

Ved samtlige av de aktuelle lokaliteter er det gjort funn av faunamateriale (appendiks). Det har dessverre ikke latt seg gjøre å studere dette nærmere, verken med tanke på artssammensetning eller omfang. Tidligere undersøkelser av osteologisk materialet fra eldre jernalders hellere vil imidlertid kunne gi visse indikasjoner. Dette materialet viser en variert

sammensetning av fugl, fisk, ville og tamme pattedyr, hvorav ville arter ofte synes å dominere (Petersen 1910; Olsen & Shetelig 1933; Solberg 1976,1984; Jansen 1998). På bakgrunn av de havnerelaterte lokaliteters beliggenhet, er det nærliggende å tenke seg at fiske og fangst av marine pattedyr har vært sentrale aktiviteter ved disse hellerne. Dette utelukker selvsagt ikke at man også kan ha jaktet på fugl, terrestriske pattedyr og holdt tamdyr, arter som ofte går igjen i materialet fra hellerkontekster. En alternativ bruk ble foreslått av Hougen (1922) tidlig i forrige århundre. Hougen så for seg at lokaliteter ved lune og gode havner hadde vært benyttet i forbindelse med ferdsel. Betraktes gruppens lokaliteter med hensyn til marine hovedferdselsårer, befinner syv lokaliteter seg i relasjon til slike (tabell 1). Hougens teori fremstår da som en mulig forklaringsmodell ved enkelte av hellerlokalitetene. Det er også interessant å registrere at det ved fem av gruppens lokaliteter er gjort funn av slagg (tabell 1). I tråd med den vanligste oppfatning av slaggfunn i hellerkontekster, tas dette til inntekt for at det har foregått metallarbeid på stedet (jfr. kapittel 4). På bakgrunn av lokalitetenes nære relasjon til gode, naturlige havner, stiller jeg meg spørsmålet om dette arbeidet kan ha vært marint orientert?

Det foreligger dermed klare lokaliseringmessige indikasjoner på at marine aktiviteter har stått sentralt ved lokalitetene. Det synes i denne sammenheng ikke usannsynlig at lokalitetene ble benyttet i tilknytning til fangst og fiske, marin ferdsel og metallarbeid. Ulike lokaliteter kan da ha sett ulike type bruk, men det vil også kunne ha foregått forskjellige aktiviteter ved samme lokalitet, enten samtidig eller ved ulike anledninger.

6.2.4. Sjønære lokaliteter ikke relatert til sikre og brukbare havner

Som demonstrert i forrige kapittel, synes nærhet til sjø å ha vært en foretrukket lokaliseringfaktor ved majoriteten av undersøkelsens lokaliteter. Marine aktiviteter virker imidlertid å ha hatt noe ulik betydning ved lokalitetene. Ved de havnerelaterte hellere synes marine aktiviteter å ha stått i fokus. En eventuell marin tilknytning gir seg imidlertid ikke like tydelig ved gruppen som her behandles, sjønære lokaliteter ikke relaterbare til sikre og brukbare havner. Det dreier seg om ti lokaliteter, henholdsvis Manger 2 (4), Manger 3 (5), Kuhidleren (9), Haukanes 5 (11), Tippet (15), Øvste Dåvatræhelleren (18), Holmefjordhelleren (19), Olsteinshelleren (24), Sævarhagshelleren (25) og Vasselhelleren (26). Det kan selvsagt ikke utelukkes at man ved disse lokaliteter benyttet gode havner som befant seg et stykke unna, dette vil imidlertid vanskelig la seg påvise. Selv om nærhet til sjø

virker å ha vært av en viss relevans, vil det på et rent lokaliseringmessig grunnlag være problematisk å uttale seg om sjøens rolle sammenlignet med aktiviteter av en mer terrestrisk art. Med hensyn til øvrige lokaliseringfaktorer ses tendenser til en solvendt orientering, ferskvannskilder innen 100 meter samtidig som lokalitetene befinner seg synlig og lett tilgjengelig. Med ett unntak, har det vært mulig å påvise eldre jernalders gårdsbosetning innen tre kilometer fra samtlige av lokalitetene. Ved tre av lokalitetene, Olsteinshelleren, Sævarhagshelleren og Vasselhelleren, har avstanden til gård ikke oversteget 500 meter (tabell 1). Den demonstrerte grad av nærhet mellom de tre hellerne og gårdsbosetning gjør det meget sannsynlig at bruken av disse lokalitetene vil kunne ses i direkte sammenheng med de aktuelle gårder. På bakgrunn av de tre lokalitetenes funnmateriale har det vært mulig å funksjonsbestemme to av dem som bosteder samtidig som det synes å ha foregått metallarbeid i én av dem (tabell 1). Et liknende tilfelle fra gården Lerstang i Telemark vil i denne sammenheng trekkes frem. Her ble fire hellere med kulturlag påvist om lag 300 meter fra gårdens tun. Lokalitetene ble tolket som bosteder for arbeidsfolk underlagt bonden på Lerstang. På bakgrunn av slaggunn ble det antatt at arbeidsfolkene oppgaver blant annet hadde inkludert metallarbeid (Magnus & Myhre 1993:368-369). En tilsvarende tolkning vil ikke synes utenkelig for Olsteinshelleren, Sævarhagshelleren og Vasselhelleren.

Betraktes det samlede inntrykk av lokalitetenes beliggenhet, synes det jevnt over nærliggende å se dem i tilknytning til ervervslivet.

6.2.5. Skjulte og vanskelig tilgjengelige lokaliteter

To av undersøkelsesområdet lokaliteter, Røvarhola (12) og Skottahola (17), skiller seg tydelig fra øvrige lokaliteter ved deres skjulte og vanskelige beliggenhet. Lokalitetene er de eneste som har kunnet klassifiseres som vanskelig tilgjengelige og utgjør to av kun fire lokaliteter hvis inngangsparti fremstår som naturlig skjult (tabell 1). Som tidligere demonstrert, var det en utbredt oppfatning i første halvdel av det 20. århundre at eldre jernalders hellere befant seg utilgjengelig (jfr. kapittel 2). I kombinasjon med det arkeologiske materialet, samt murer tolket som forsvarsverk, ble beliggenheten tatt til inntekt for at lokalitetene hadde fungert som tilfluktssteder. Hellerne ble sammenlignet med bygdeborger. I siste halvdel av det 20. århundre har skjulte og vanskelig tilgjengelige lokaliteter i langt større grad blitt tolket inn i en rituell kontekst. Utgangspunktet for tilnærmingen har vært funn av humant beinmateriale. I denne sammenheng har Todnem (1999) vist hvordan to typer

lokaliteter synes å tre frem i materialet. Lokaliteter hvor beinmaterialet er funnet i tykke kulturlag og lokaliteter hvor menneskebein utgjør hovedmaterialet. Det er særlig med tanke på den sistnevnte type Todnem har hevdet å se en skjult og vanskelig beliggenhet. I kontrast til hva man antok i første halvdel av 1900-tallet, viser den utførte undersøkelse hvordan kun et fåtall av lokalitetene i den aktuelle periode synes å ha befunnet seg vanskelig tilgjengelig. Ett av argumentene for å tilskrive slike lokaliteter en funksjon som tilfluktssteder var som nevnt tilstedeværelse av murer. I senere tid har det imidlertid blitt klart hvordan eventuelle murer i all hovedsak må ses i relasjon til en pastoral aktivitet, de har fungert som såkalte livdemurer (Jansen 1973:103; Hageland 2008:22). Ved de to aktuelle lokaliteter finnes imidlertid ikke spor etter slike oppmuringer. For å nærme oss en tolkning av lokalitetene vil det da være nødvendig å ta deres funnmateriale i betraktning. Undersøkelsesområdet lokaliteter har tidligere i avhandlingen blitt forsøkt funksjonsbestemt på bakgrunn av funnmaterialet. Røvarhola og Skottahola ble da, som undersøkelsens eneste, bestemt som gravsteder (tabell 1). Lokalitetene utgjør med andre ord de eneste hellerne i Hordaland hvor det til dags dato er påvist menneskebein fra eldre jernalder. Dette beinmaterialet viser seg å utgjøre de to lokalitetenes hovedmateriale. I Røvarhola ble det imidlertid også funnet et bryne, deler av en beinkam samt en antatt spydspiss i relasjon til skjelettfragmentene (appendiks). Dette er gjenstander Todnem (1999:108,110) har tolket som gravgods på bakgrunn av likheter med funn fra romertids- og folkevandringstidsgraver. Røvarhola og Skottahola viser de samme lokaliseringstrekk som tidligere er påpekt for hellerne hvor menneskebein utgjør den primære funnkategori, det vil si en skjult og vanskelig beliggenhet. Det må imidlertid bemerkes at Røvarhola inngikk i undersøkelsen hvor dette mønster opprinnelig ble demonstrert. De samlede observasjoner vil kunne tas til inntekt for at enkelte hellerlokaliteter i den aktuelle periode, deriblant Røvarhola og Skottahola, primært synes å ha fungert som sakrale steder.

Hvordan disse hellerne viser seg å ligge i terrenget, samt hellernes egenskaper i seg selv, vil kunne gi et visst innblikk i rammene rundt aktivitetene som har foregått her. På bakgrunn av lokalitetenes funksjon som gravsteder vil det være naturlig å se dem mot periodens mer utbredte tungraver og gårdsnære gravfelt. Disse vil, gjennom deres lokalisering til gårdsbosetningene og monumentenes synlige utforming, åpne for at aktivitetene rundt gravleggingene har vært av en kollektiv og offentlig karakter. Dette står i sterk kontrast til inntrykket hellergravene gir. Hellerne vil i seg selv sette visse grenser for mengden av aktører som har kunnet delta i aktivitetene som har foregått på stedet. Den skjulte og vanskelige beliggenhet forsterker ytterligere dette inntrykk av private handlinger, aktivitetene har foregått

adskilt fra det offentlige rom. Kun et fåtall av befolkningen synes å ha blitt gravlagt på denne måten, ubrent, skjult fra omverdenen, på et privat og ekskluderende sted der det kun var rom for et begrenset antall mennesker å delta i aktivitetene rundt nedleggelsen av den døde.

6.3. Rituell kontekst?

Det har tidligere i avhandlingen blitt påpekt hvordan naturlige steder i form av hellere i en rekke ulike kulturer, spredt i både tid og rom, synes å ha antatt en sakral karakter. Stedenes spesielle betydning virker å ha opptrådt i kraft av en oppfatning omkring dem som grensesoner, eller liminale steder. At hellere også i vestnorsk eldre jernalder synes å ha innehatt et meningsinnhold ut over det rent funksjonelle, vil kunne eksemplifiseres ved de to ovenfor omtalte hellere med funn av menneskebein, lokaliteter som primært later til å ha hatt en rituell funksjon. Begrepet *naturlige steder* anvendes som nevnt om landskapselementer som fremstår i sin opprinnelige form, uforandret av mennesker. Å gjenkjenne slike steder som helligsteder vil da i stor grad måtte ta utgangspunkt i de fysiske levninger etterlatt på stedet (Bradley 2000:35). Forskere som Tove Hjørungdal (1991:101-108) og Liv Helga Dommasnes (2006:72-75) har antydnet hvordan beinkammer, spinnehjul og vevsverd kan ha fungert som offer eller remedier i riter i eldre jernalder. Med dette som utgangspunkt har det blitt antydnet at Rønsthelleren og Skjonghelleren på Møre fungerte som kultsteder (Hjørungdal 1991:107; Dommasnes 2006:73-74). Kammer og spinnehjul dukker også opp i enkelte av de aktuelle hellerkontekster i undersøkelsesområdet. Det dreier seg om beinkammer i Setrehelleren (1), Osterbakkjen (8), Røvarhola (12) og Ullshelleren (28) og spinnehjul i Kjerringhaugen (14), Tippen (15), Storsetehilleren (22) og Ullshelleren (28) (se appendiks). Tilstedeværelse av denne type gjenstander i seg selv vil for øvrig ikke kunne tas til inntekt for rituelle handlinger, dette ettersom både kammer og spinnehjul må betraktes som utbredte bruksgjenstander i perioden. Hvorvidt gjenstandene synes å være intensjonelt nedlagt eller ei kan være vanskelig å avgjøre. Gjenstandenes funnkontekst vil imidlertid kunne gi visse indikasjoner. Dette kan være i form av spesielle funnomstendigheter, som eksempelvis hvordan beinkammen fra Rønsthelleren ble funnet gjemt mellom tre steinblokker, eller karakteren på øvrig funnmateriale, gitt at dette kan tolkes som samtidig. Med hensyn til de ovenfor nevnte lokaliteter, har Røvarhola tidligere i avhandlingen blitt antydnet primært å ha hatt en rituell funksjon. Lokalitetens beinkam har i denne sammenheng blitt tolket som gravgods. Betraktes funnomstendighetene ved de øvrige lokaliteter, synes verken spinnehjul eller beinkammer, med ett mulig unntak, å være funnet på en måte som kan indikere intensjonell nedlegging.

Unntaket vil være beinkammen funnet i Setrehelleren. I kontrast til de øvrige kammer, vil dette være den eneste som er funnet i tilnærmet hel tilstand. Da kammen ble funnet, lå den i nær relasjon til en uskadd bronsespenne. De to gjenstandene ble tolket å ha kommet i jorden samtidig (Olsen og Shetelig 1933:29). Som Shetelig (Olsen og Shetelig 1933:29) kommenterte er det påfallende med "... to gjenstander begge i god stand og etterlatt på samme sted". Da undersøkelsens lokaliteter tidligere ble forsøkt funksjonsbestemt, ble vurderingen som nevnt basert på de respektive lokaliteters funnmateriale fra lag som har latt seg tilskrive den eldre jernalder. De aktuelle lokaliteter ble da, med unntak av Storsetehilleren, alle tolket å ha sett en funksjon som boplasser. Dette var imidlertid kun en grov vurdering hvis resultater må tolkes med forsiktighet. At også Storsetehilleren kan ha oppfylt en boplassfunksjon vil dermed ikke kunne utelates. De aktuelle lokaliteter synes da i stor grad å kunne tilskrives en funksjonell anvendelse. At det likevel vil kunne ha foregått rituelle handlinger, eksempelvis i form av offernedleggelse, kan selvsagt ikke utelukkes, verken samtidig med eventuelle bofaser eller adskilt fra disse.

Jeg vil i denne sammenheng også ta opp funnene av slag i hellerkontekster. Som tidligere nevnt har disse funn i overveiende grad blitt tatt til inntekt for at det har foregått metallarbeid på stedet, noe som danner utgangspunktet for den videre diskusjonen. Årsaken til at funnene tas opp her, er at man i de senere år i stor grad har vektlagt rituelle aspekt ved tolkningen av dem. Betydningen av *stedet*, dets *beliggenhet* og den norrøne *smedens identitet* har da stått sentralt. Hellerne har blitt tolket som liminale steder, de anses å ha symbolisert åpninger til underverdenen. Dette synet baseres i stor grad på Mircea Eliades (1958) tolkning av huler og hellere samt norrøn mytologi hvor en forbindelse mellom fjell og underverdenen påpekes. Gjennom en mytologisk relasjon til dverger, har også den norrøne smeden blitt koblet til underverdenen, fjell og magi. Med dette som bakteppe har det blitt foreslått at metallarbeid fant sted i hellere på grunn av stedenes symbolske og rituelle betydning (Prescott 2000:221; Bjørnstad 2003:98; Barndon 2005:62; Sauvage 2005:64; Tveiten 2005:73). Det har blitt argumentert for at også *formålet* med metallarbeidet var rituell, heller enn funksjonell. Arbeidet tolkes som tilknyttet overgangsritualer (Bjørnstad 2003:99; Sauvage 2005:31,66; Tveiten 2005:73). I tillegg til hellerens betydning anvendes også dens lokalisering for å underbygge dette synspunkt. Det hevdes at hellere med spor etter metallurgiske aktiviteter befant seg langt unna den sentrale bosetningen samtidig som de lå vanskelig tilgjengelig, høyt oppe i urer og fjell. Den vanskelige tilgjengeligheten hevdes å vanskeliggjøre en praktisk forklaring på både *årsakene* til at hellere ble anvendt og *formålet* med aktivitetene som

foregikk der. Beliggenheten tolkes i stedet som å indikere overgangsriter (Sauvage 2005:31,64-66; Tveiten 2005:73).

I avhandlingens analyseområde finnes det åtte aktuelle hellere med funn av slagg (tabell 1). Dette gjør det relevant å bringe undersøkelsens datamateriale inn i diskusjonen omkring metallarbeid i hellere. Det vil være av betydning å betrakte den tidsmessige og romlige spredningen av metallurgisk aktivitet i slike kontekster på et overordnet nivå, før materialet fra undersøkelsens hellere vurderes mer detaljert. På Vestlandet vil fenomenet med metallarbeid i hellerkontekster kunne trekkes tilbake til bronsealderen. Dette demonstreres ved funn av spor etter smelting og støping av bronse i Skrivarhelleren i Sogn og Fjordane (Prescott 1991:119-123). Slagget funnet i undersøkelsesområdets lokaliteter viser tydelig hvordan metallurgiske aktiviteter foregikk i hellere i eldre jernalder. Lokalitetene fra avhandlingens analyseområde kan samtidig anvendes for å illustrere hvordan metallarbeid fant sted i denne typen kontekster også i senere perioder. I Holmefjordshelleren (19) er det funnet slagg bestemt som smieslagg i kulturlag datert til middelalderen, noe som er tatt til inntekt for at helleren i denne perioden fungerte som smie (Bjerck 1984:7). Likeledes har helleren ved Ruskeneset (16) blitt anvendt som smie, dette så sent som i det 20. århundre (Brinkmann & Shetelig 1920:12). Rettes oppmerksomheten ut over landets grenser, ser vi at metallarbeid i hellere ikke er et særegent norsk fenomen. Det har blant annet blitt påvist spor etter metallurgisk aktivitet i hellere i England, hvorav flere av lokalitetene har kunnet dateres til eldre jernalder. Metallarbeidet synes da i stor grad å ha foregått samtidig som stedene fungerte som boplasser (Branigan & Dearne 1992:26). Den utbredte bruk av hellere til metallarbeid i både tid og rom, mener jeg kan indikere at stedene ble anvendt fordi man fant dem velegnet til denne type aktiviteter. De dannet brannsikre rom som allerede eksisterte fra naturens side. Lokalitetenes beliggenhet, ansett som usentral og vanskelig tilgjengelig, har imidlertid blitt anvendt som et argument mot en slik forklaring. Det er i denne sammenheng interessant å trekke inn analyseområdets hellere med funn av slagg, ettersom deres lokalisering i avhandlingen har blitt systematisk undersøkt. Lokalitetenes tilgjengelighet var kun mulig å vurdere ved syv av de åtte aktuelle hellerne. Det viste seg imidlertid at tilgjengeligheten ikke kunne karakteriseres som vanskelig ved noen av disse lokalitetene. Betraktes videre lokalitetenes beliggenhet i forhold til samtidig gårdsbosetning, kan heller ikke de antatte usentrale tendenser påvises. Med ett unntak, befant lokalitetene seg maksimalt 3 kilometer fra nærmeste gård. Ved to av lokalitetene har avstanden ikke oversteget 500 meter (tabell 1). Avslutningsvis kan det være interessant å kort trekke inn lokalitetenes øvrige

funnmateriale. Det viser seg at dette ved seks av lokalitetene kan tas til inntekt for en funksjon som boplasser (tabell 1).

Bruk av hellere til metallurgisk aktivitet synes med andre ord å ha vært meget utbredt, både i tid og rom. Betraktes undersøkelsesområdet hellere med spor etter metallarbeid, ses tydelige lokaliseringmessige tendenser. Hellerne må betraktes som lett tilgjengelige samtidig som de har befunnet seg gårdsnært, i enkelte tilfeller maksimalt 500 meter fra nærmeste samtidige gårdsbosetning. Et flertall av lokalitetene synes samtidig å ha fungert som boplasser i eldre jernalder. Vurderes disse forhold samlet, vil det etter min mening på ingen måte kunne utelukkes at både *årsaken* til den metallurgiske bruk av hellerne, og aktivitetenes *formål* skal kunne tilskrives praktiske årsaker. Det er imidlertid viktig å påpeke at dette ikke strider i mot en oppfatning av at symbolikk og ritualer kan ha vært viktige rent generelt i metallurgiske arbeidsprosesser.

På bakgrunn av den utførte vurderingen av rituelle aspekt ved bruken av undersøkelsesområdets hellere, kan kun to lokaliteter, Røvarhola og Skottahola, med overveiende sannsynlighet tilskrives en primært rituell funksjon. Det kan imidlertid ikke utelukkes at rituelle aktiviteter også kan ha funnet sted ved øvrige lokaliteter da det ikke nødvendigvis vil være et motsetningsforhold mellom det praktiske og det rituelle. Den mulige offernedleggelsen i Setrehellerens boplasslag og rituelle innslag i metallurgiske arbeidsprosesser kan demonstrere dette. Rent lokaliseringmessig ses da et tydelig skille mellom undersøkelsesområdets primært rituelle anvendte hellere og hellere som hovedsakelig synes å ha blitt anvendt av funksjonelle årsaker. Kan det tenkes at det ved en primært rituell bruk ikke utelukkende var helleren i seg selv, men kombinasjonen av helleren og dens lokalisering som gjorde stedet spesielt?

6.4. Sosial og samfunnsmessig kontekst

I tillegg til en vurdering av hellerlokalitetenes funksjon, hva lokalitetene ble anvendt til, vil det også være interessant å forsøke å innpasse dem i en sosial og samfunnsmessig kontekst. Sentrale spørsmål vil da være hvem som anvendte lokalitetene og hvordan de ble anvendt. På bakgrunn av tidligere teorier vedrørende hellerbrukernes identitet, kan det grovt skilles ut to ulike tilnærminger til den aktuelle problematikk. Lokalitetene har blitt tilskrevet jordbruksbefolkningen, anvendt som del av en blandingsøkonomi, eller mennesker som

hovedsakelig baserte sitt erverv på jakt, fangst og fiske. Den sistnevnte tilnærmingen forekommer imidlertid i en rekke ulike varianter, da med tanke på denne gruppens relasjon til den samtidige jordbruksbefolkningen. Forskjellene mellom de to gruppene, fangstfolk og bønder, har blitt ansett som etniske, kulturelle eller hovedsakelig økonomiske. Odner (1973) gikk eksempelvis inn for en økonomisk dualisme da han postulerte at hellerne var anvendt av fangstspesialister utsendt av samfunnseliten. Dette skillet som viser seg med hensyn til hellerbrukernes hovedervert er meget interessant ettersom det i teorien burde medføre ulike geografiske implikasjoner. Dersom hellerne ble anvendt av mennesker hvis livsgrunnlag var basert på jakt, fangst og fiske, burde man forvente et lokaliseringsmønster på makronivå hvor majoriteten av hellerne befant seg i de mest optimale soner for utnyttelse av denne typen ressurser. Ble lokalitetene på den andre siden anvendt som del av bondens blandingsøkonomi, vil man ikke forvente at en lokalisering til de mest optimale jakt-, fangst- og fiskesoner var av like stor nødvendighet.

Hvilke teoretiske implikasjoner vil dette gi med hensyn til undersøkelsens analyseområde? For å besvare dette spørsmålet er det nødvendig å vurdere hvor man finner de beste forutsetninger for utnyttelse av de ulike ressurser. De rikeste og mest produktive områder for marine ressurser forekommer hvor det er stor og jevnlig utskiftning og sammenblanding av saltvann med ulik temperatur og saltinnhold. Sett fra et makroperspektiv vil ytterkysten skille seg klart ut i denne sammenheng (Svendsen 2007:63-64,68). Dette illustreres meget godt ved et utsagn av historikeren Arnvid Nedkvitne: ”På Vestlandet og i Trøndelag står det (...) rikelig med torsk og sei hele året på ytterkysten. En skal likevel ikke mange kilometer inn mellom øyene før fangsten blir betraktelig mindre” (Nedkvitne 1988:375). Med tanke på jakt og fangst skiller fjelldistriktene seg ut som særlig attraktive her på Vestlandet. Dette kan blant annet illustreres ved de atskillige ledegjerder, dyregraver og bogasteller fra eldre jernalder som forekommer i de aktuelle fjellstrøk (Solberg 2000:109-111; Myhre 2002:148-153). De beste forutsetninger for jordbruk finnes som tidligere nevnt i undersøkelsesområdets fjordstrøk hvor også bosetningens tyngdepunkt var lokalisert. Det viser seg dermed at de beste områder for jakt og fiske ikke overlapper med de beste jordbruksstrøk i undersøkelsesområdet. Dersom hellerlokalitetene ble anvendt av mennesker som baserte sitt livsgrunnlag på jakt, fangst og fiske, burde man forvente et lokaliseringsmønster hvor majoriteten av hellerne befant seg i undersøkelsesområdets ytre kystsoner eller i områdets fjellstrøk. En anvendelse tilknyttet periodens jordbruksbefolkning åpner imidlertid for en mer variert lokalisering. Lokaliseringsmønsteret som her tilskrives en fangst- og fiskerbefolkning

har også tidligere blitt foreslått. Jansen (1973) gikk inn for at majoriteten av periodens hellere hadde blitt anvendt av en fiskerbefolkning, og påpekte at en slik gruppes bosetningsmønster ville avvike fra bondens. Han hevdet da at storparten av lokalitetene befant seg i de ytre kyststrøk. De samme tanker ble delt av Odner (1973). Som nevnt gikk Odner inn for at hellerne representerte en form for marint spesialiserte fangstbosetninger, hvorpå han plasserte dem ved ytterkysten som han påpekte var unik med tanke på utnyttelse av de marine ressurser.

Hvordan fortøner så hellernes *faktiske* spredningsmønster seg i avhandlingens analyseområde? Som demonstrert har 28 hellere kunnet dateres til eldre jernalder i det aktuelle området. Av disse finner vi fem lokalisert ved ytterkysten, 11 i ytre fjordstrøk, 10 i indre fjordstrøk og 2 i fjell (figur 4). Datamaterialet viser tydelig hvordan den absolutte majoritet befinner seg i de aktuelle fjordstrøk, området som gjennom hele eldre jernalder utgjorde de sentrale jordbruksdistrikt og hvor makt og rikdom var konsentrert i yngre romertid og folkevandringstid. Betraktes lokalitetenes avstand til samtidig gårdsbosetning på mikronivå, har det i nesten samtlige tilfeller dreid seg om maksimalt tre kilometer. Ved fire av lokalitetene har avstanden ikke oversteget 500 meter (figur 10). Det demonstrerte bildet står i sterk kontrast til den tradisjonelle oppfatningen av periodens hellere som lokalisert i de jordbruksmessig marginale utkantstrøk, da i hovedsak ved ytterkysten.

Som tidligere antydnet, synes inntrykket av en lokalisering i de ytre kystsoner å kunne tilskrives forholdene på Sunnmøre. Her finner man flere av de tidligst undersøkte og mest omtalte hellere; slik som Skjonghelleren, Hamsundhelleren og Rønsthelleren. De tre hellerne befinner seg alle på ytterkysten. Ifølge Dommasnes (2006:74) skal det i dette området være en særdeles stor tetthet av jernaldershellere. Selv om den geografiske spredningen av hellere på Møre ikke er systematisk undersøkt, kan det synes som om oppfatningen av hellere som hovedsakelig lokalisert ved ytterkysten her er berettiget. Det er da meget interessant å observere at det på Sunnmøre er de ytre kystsoner som peker seg ut som de beste jordbruksstrøk og hvor befolkningens tyngdepunkt og makteliten synes å ha vært konsentrert i den eldre jernalder (Solberg 1976). Både de sentrale gårdsområder og den største tetthet av hellere finnes med andre ord på ytterkysten. En samlokalisering av gårdsbosetning og hellerlokalteter viser seg som demonstrert også i Hordaland, men dette kompleks vil da være forskjøvet inn til områdets fjordstrøk. Det kan dermed synes som om de sentrale gårdsdistrikt har fungert som en avgjørende lokaliseringsfaktor på makronivå.

Hvordan samstemmer hellernes reelle lokaliseringmønster med de teoretiske mønstre utledet fra de tradisjonelle tilnærmingene til hellerbrukernes identitet? Det ble argumentert for at en anvendelse av mennesker som baserte sitt livsgrunnlag på fangst og fiske burde resultere i et klart tyngdepunkt av hellere i analyseområdets ytre kystsoner og fjelldistrikt, mens en anvendelse tilknyttet jordbruksbefolkningen åpnet for en mer variert lokalisering. Den reelle spredning av periodens lokaliteter viser et klart tyngdepunkt i analyseområdets fjordstrøk. På et lokaliseringmessig grunnlag vil det da være vanskelig å slutte seg til en tolkning av hellerne som anvendt av en fangst- og fiskerbefolkning. Lokaliseringen til de sentrale jordbruksstrøk, områdene hvor makt og rikdom var lokalisert i siste del av eldre jernalder, samt den demonstrerte gårdsnærhet på mikronivå, gjør det lettere å foreslå en tilknytning til bondebefolkningen, en synes å ane konturene av gårdbrukerens blandingsøkonomi.

Som demonstrert befinner det seg imidlertid også en svært begrenset gruppe lokaliteter i områdene karakterisert som optimale fangst- og fiskesoner. Gjennom den aktuelle perioden synes disse områdene både å ha blitt benyttet av jordbruksbefolkningen samtidig som de så permanente opphold av mennesker som i større grad livnærte seg av fangst og fiske (jfr. kapittel 3). Rent lokaliseringmessig vil det være vanskelig å ta stilling til hvorvidt det her har dreid seg om opphold av mennesker fra jordbruksdistriktene eller mennesker med et økonomisk fokus ulikt bondens.

Oppsummert synes det foreliggende datamaterialet å indikere en hellerbruk som i stor grad inngikk i bondebefolkningens utnyttelse av de gårdsnære omgivelser. Hvordan samstemmer en slik tolkning med de rådende oppfatninger av periodens samfunnsforhold? Førromersk jernalder anses å ha hatt en relativt egalitær sosial struktur. Bosetningene besto av små, selvforsynte gårdsenheter hvor både nære og fjernere ressurser ble utnyttet. Den fremsatte tolkningen synes å passe godt inn i et samfunn som her beskrevet. Med hensyn til yngre romertid og folkevandringstid foreligger det imidlertid to ulike samfunnsmodeller: høvdingdømmemodellen og en historisk basert modell (jfr. kapittel 3).

Høvdingdømmemodellen tar utgangspunkt i et sterkt økonomisk spesialisert samfunn. Hellerne tolkes som ytterkystens spesialistbosetninger, direkte kontrollert av det ledende samfunnssjikt. Relasjonen mellom hellere og samfunnets politiske segmentering baseres på det tradisjonelle inntrykket av et tidsmessig sammenfall mellom bruken av hellere og oppkomsten og tilbakegangen av et høvdingdømmesystem. Undersøkelsens hellermateriale

gir imidlertid inntrykk av at hellerlokalitetene så en like stor bruk forut for fremveksten av et stratifisert samfunn som etter. Den utførte analysen viser videre at den påståtte lokalisering av hellerne i de ytre kystsoner er uriktig. Avhandlingens tolkning passer ikke inn i et samfunn som beskrevet i høvdingdømmemodellen, og støtter heller ikke opp om en hellerbruk som beskrevet i modellen. Den historisk baserte modell beskriver i større grad periodens sosiale enn økonomiske forhold. Den fremsatte tolkning kommer dermed ikke i konflikt samfunnet som beskrevet i denne modell.

7. OPPSUMMERING OG KONKLUSJON

Avhandlingens målsetting var å belyse bruken av hellerne i eldre jernalder. Det ble i denne sammenheng stilt tre overordnede spørsmål:

- *Hva* ble hellerne anvendt til?
- *Hvem* anvendte hellerne?
- *Hvordan* ble hellerne anvendt?

Spørsmålene ble forsøkt belyst gjennom en geografisk tilnærming til materialet, supplert med lokalitetenes arkeologiske materiale. En viktig forutsetning var da at det ble utført systematiske undersøkelser av de aktuelle hellerlokalteters lokaliseringmessige aspekt, noe som ikke tidligere er gjort. Det ble i denne sammenheng benyttet en lokaliseringsanalyse og en visuell landskapsanalyse. Metodene ble anvendt for å avdekke lokaliseringsmønstre i materialet, på makro- og mikronivå. De identifiserte mønstre dannet grunnlaget for tolkningen av lokalitetene.

Hva ble hellerne anvendt til?

Utgangspunktet for å belyse lokalitetenes funksjon var fem ulike lokaliseringsmønstre utskilt i avhandlingens analytiske kapittel, henholdsvis:

- fjellokaliteter
- lokaliteter langt fra sjø lokalisert i lavland
- lokaliteter ved sikre og brukbare havner
- sjønære lokaliteter ikke relatert til sikre og brukbare havner
- skjulte og vanskelig tilgjengelige lokaliteter

Fjellokalitetene utgjorde en meget begrenset gruppe bestående av kun to lokaliteter. På bakgrunn av lokalitetenes beliggenhet var det nærliggende å se dem i relasjon til jakt, beitebruk og ferdsel. Også den neste gruppe, *lokaliteter langt fra sjø lokalisert i lavland*, besto av to lokaliteter. I likhet med fjellokalitetene gav også denne gruppe inntrykk av en bruk tilknyttet jakt, beitebruk og ferdsel. De to påfølgende grupperinger, *lokaliteter ved sikre og brukbare havner* og *sjønære lokaliteter ikke relatert til sikre og brukbare havner*, utgjorde til sammen majoriteten av undersøkelsens hellerlokaliteter. Nærhet til sjø virket dermed å ha

vært av betydning ved den generelle hellerlokalitet. Det ble imidlertid demonstrert en forskjell i materialet med hensyn til hvor sterk den marine orientering virket å ha vært. Ved lokalitetene relatert til sikre og brukbare havner ble sjøen tolket å ha stått i fokus. I denne sammenheng syntes det ikke usannsynlig at lokalitetene ble benyttet i tilknytning til fangst og fiske, marin ferdsel og metallarbeid. Ved de sjønære lokaliteter ikke relatert til sikre og brukbare havner, gav en marin tilknytning seg ikke like tydelig som ved de havnerelaterte lokaliteter. Lokalitetene virket i større grad å ha vært orientert mot både land og sjø. Enkelte av lokalitetene viste en særdeles gårdsnær lokalisering, noe som ble tatt til inntekt for en direkte relasjon til de aktuelle gårder. Vurdert samlet, gav gruppens lokaliteter jevnt over inntrykk av å kunne knyttes til ervervslivet. Den siste gruppen, *skjulte og vanskelig tilgjengelige lokaliteter*, besto av to hellere. Lokalitetene skilte seg tydelig fra undersøkelsens øvrige, både med hensyn til lokalisering og et funnmateriale hovedsakelig bestående av menneskebein. Lokalitetene utgjorde analyseområdets eneste som med overveiende sannsynlighet kunne tilskrives en primært rituell funksjon.

Undersøkelsen gir inntrykk av at hellerbruken i eldre jernalder var meget variert. Datamaterialet fra avhandlingens analyseområde indikerer en tilknytning til jakt, fangst, fiske, beitevirksomhet, ferdsel, metallarbeid og rituell aktivitet.

Hvem anvendte hellerne og *hvordan* ble de anvendt?

På bakgrunn av tidligere teorier vedrørende periodens hellerbruk, kan det som demonstrert skilles mellom to ulike tilnæringer til den aktuelle problematikk. Lokalitetene har blitt tilskrevet periodens jordbruksbefolkning, anvendt som del av en blandingsøkonomi, eller mennesker som hovedsakelig baserte sitt erverv på fangst og fiske. I den foreliggende avhandlingen argumenteres det for at dette skillet teoretisk burde medføre ulike geografiske implikasjoner. Dersom lokalitetene ble anvendt av mennesker som i hovedsak baserte sitt erverv på fangst og fiske, burde man forvente et lokaliseringsmønster hvor majoriteten av lokalitetene befant seg i de mest optimale soner for utnyttelse av denne type ressurser. I undersøkelsesområdet vil dette være de ytre kystsoner og fjelldistriktene, soner som ikke overlapper med jordbruksbosetningens tyngdepunkt som var lokalisert i områdets fjordstrøk. Ved en anvendelse tilknyttet bondens blandingsøkonomi, forventes ikke en lokalisering til de mest optimale jakt-, fangst- og fiskesoner å ha vært av like stor nødvendighet. Lokalitetenes reelle spredningsmønster viste en klar konsentrasjon av hellere i undersøkelsesområdets fjordstrøk. På et lokaliseringsmessig grunnlag vil det da være vanskelig å slutte seg til en

tolkning av periodens hellere som anvendt av mennesker hvis livsgrunnlag hovedsakelig var basert på fangst og fiske. Majoriteten av undersøkelsesområdet hellere befant seg med andre ord i de sentrale jordbruksstrøk, områder som også skiller seg ut som betydningsfulle med hensyn til makt og rikdom i yngre romertid og folkevandringstid. Sammen med en generelt gårdsnær lokalisering på mikronivå, understøtter disse resultater teorien om hellerlokalitetene som anvendt av periodens bondebefolkning.

Sammenholdes tolkningen med de rådende teorier omkring periodens samfunnsforhold, synes den å passe godt med oppfatningene av samfunnet i førromersk jernalder. Det vil si et samfunn hvor bosetningene i stor grad besto av selvforsynte gårdsenheter. Med hensyn til yngre romertid og folkevandringstid, foreligger det imidlertid to ulike samfunnsmodeller: høvdingdømmemodellen og en historisk basert modell. Høvdingdømmemodellen tar utgangspunkt i et sterkt økonomisk spesialisert samfunn hvor hellerlokalitetene anses som ytterkystens spesialistbosetninger. Den historisk baserte modell åpner i langt større grad enn høvdingdømmemodellen for et selvforsynt samfunn basert på en blandingsøkonomi, den forholder seg imidlertid ikke konkret til hellerlokaliteter. Den fremsatte hypotese passer ikke inn i et samfunn som beskrevet i høvdingdømmemodellen. Undersøkelsens resultater støtter heller ikke opp om høvdingdømmemodellens tolkning av periodens hellerlokaliteter. Hypotesen synes imidlertid å passe godt innen rammene av et samfunn som presentert i den historisk baserte modell.

SUMMARY

Cave and rock shelter use in the Early Iron Age of Western Norway.

How caves and rock shelters were used in the Early Iron Age of Western Norway has over the last century been much debated. It has been suggested that they were used as shelters of refuge, shelters while travelling, as workshops, for ritual purposes or related to activities such as hunting, fishing and pastoralism. At the same time there has been an ongoing debate as to the identity of the people using these places. There have roughly been two different views on the matter: a hunter-gatherer people, living in caves and rock shelters versus people with an agricultural economy, living on farms.

The thesis' main object was to further investigate the Early Iron Age use of Western Norwegian caves and rock shelters. The approach taken was a geographic analysis. This was done by investigating the location pattern of 28 caves and rock shelters in the region of Hordaland. The results of the investigation indicated a heterogeneous use of the places in question. They seemed to have been used in relation to hunting, fishing, pastoralism, while travelling, as places for metallurgic activities and for ritual purposes. Based on a theory that settlement patterns should reflect subsistence patterns, it seemed possible to suggest that the most likely users of the caves and rock shelters were the farming population and not groups of people mainly relying on hunting and fishing for survival.

LITTERATUR

- Altern, I. 1962. Innberetning om registrering i Nøvlevassdraget, Røldal s. og pgd., Hordaland fylke. I: Arkeologiske undersøkelser i Røldal – Suldal 1962. Universitetets Oldsaksamling, Stavanger Museum – Arkeologisk avdeling, Universitetet i Bergen – Historisk Museum.
- Bakka, E. 1973. Omkring problemet om kulturdualisme i Sør-Noreg. I: Simonsen, P. & Munch, G. S. (red.) *Bonde-veidemann, bofast-ikke bofast i nordisk forhistorie*, s. 109-127. Tromsø.
- Bakka, E. & Kaland, P. E. 1971. Early farming in Hordaland, Western Norway. *Norwegian Archaeological Review* 4(2), s. 1-35.
- Barlindhaug, S. 1997. *Hvor skal vi bygge og hvor skal vi bo? En analyse av lokaliseringsfaktorer i eldre steinalder i Troms*. Stensilserie B nr. 48. Tromsø.
- Barndon, R. 2005. Metall og myter – magi og transformasjon. Refleksjoner omkring den norrøne smedens kunnskap og identitet i et komparativt perspektiv. *Primitive tider* 8, s. 61-74.
- Bendixen, B. E. 1870. Adjunkt B. E. Bendixens beretning om undersøgelsen af Stenvikshulen og Bremsnæshulen. *Foreningen til Norske Fortidsmindemerkens Bevaring. Aarsberetning for 1869*, s.170-178.
- Berg-Hansen, I. M. 2001. Registrering som erfaring. En undersøkelse av metoden for steinalderregistrering i Norge med eksempel fra Lista i Vest-Agder. Upublisert magistergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Bergsvik, K. A. 1991. Ervervs- og bosetningsmønstre på kysten av Nordhordland i steinalder, belyst ved funn fra Fosnstraumen. En arkeologisk og geografisk analyse. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Bergsvik, K. A. 1994. Lokaliseringsanalyse av stein- og bronsealder bosetningen på Kollsnes i Øygarden, Hordaland. I: Nærøy, A. J. (red.) *Troll-prosjektet. Arkeologiske undersøkelser på Kollsnes, Øygarden k. Hordaland, 1989-1993*. Arkeologiske rapporter 19, s. 240-262. Bergen.
- Bergsvik, K. A. 2005. Kulturdualisme i vestnorsk jernalder. I: Bergsvik, K. A. og Engevik jr., A. (red.) *Fra funn til samfunn. Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg på 70-årsdagen*. UBAS Nordisk 1, s. 229-258. Bergen.
- Bergsvik, K. A. 2006a. *Ethnic Boundaries in Neolithic Norway*. BAR International Series 1554. Oxford.
- Bergsvik, K. A. 2006b. Førromersk jernalder ved Skatestraumen – sosiale og økonomiske implikasjoner. *Viking* 69, s. 107-130.
- Bjerck, H. B. 1984. Utgravningsrapport 31.10.1984. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.
- Bjerck, H. B. 1989. *Forskningsstyrt kulturminneforvaltning på Vega, Nordland. En studie av steinaldermenneskenes boplassmønstre og arkeologiske letemetoder*. Gunneria 61. Trondheim.
- Bjørge, T., Kristoffersen, S. & Prescott, C. 1992. *Arkeologiske undersøkelser i Nyset-Steggjevassdragene 1981-87*. Arkeologiske rapporter 16. Bergen.
- Bjørge, T. 2005. Iron Age house remains from mountain areas in inner Sogn, Western Norway. I: Bergsvik, K. A. & Engevik, jr. A. (red.) *Fra funn til samfunn. Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg på 70-årsdagen*. UBAS Nordisk 1, s. 209-228. Bergen.
- Bjørnstad, R. 2003. Teknologi og samfunn. Jernvinna på Vestlandet i jernalder. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.

- Bradley, R. 2000. *An Archaeology of Natural places*. New York.
- Branigan, K. & Dearne, M. J. 1992. *Romano-British Cavemen. Cave Use in Roman Britain*. Oxbow Monograph 19. Oxford.
- Brinkmann, A. & Shetelig, H. 1920. *Ruskeneset. En stenalders jagtplass*. Norske Oldfunn III. Kristiania.
- Bruen Olsen, A. 1984. Registreringsrapport 24.5.1984. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.
- Bruen Olsen, A. 2005. Et vikingtids tunanlegg på Hjelle i Stryn – en konservativ institusjon i et konservativt samfunn. I: Bergsvik, K. A. & Engevik jr., A. (red.) *Fra funn til samfunn. Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg på 70-årsdagen*. UBAS Nordisk 1, s. 319-355. Bergen.
- Brøgger, A. W. 1910. Vestnorske hulefund fra ældre jernalder. *Bergens Museums Aarbok 1910*. No. 16, s. 3-22.
- Brøgger, A. W. 1925. *Det norske folk i oldtiden*. Oslo.
- Bøe, J. 1934. *Boplassen i Skipshelleren på Straume i Nordhordland*. Bergens Museums Skrifter nr. 17. Bergen.
- Delphin, I. L. A. 2003. *Aschehoug og Gyldendals lille norske leksikon*. Oslo.
- Diinhoff, S. 1997. Nyere bopladsudgravninger på Vestlandet. Bidrag til agerbrugets historie gjennom 3000 år. *Arkeo 2*, s. 3-12.
- Diinhoff, S. 1999. Træk af det Vestlandske jordbrugs historie fra sen stenalder til tidlig middelalder. *Arkeo 1*, s. 14-28.
- Diinhoff, S. 2005a. Den førromerske jordbruksbosætning på Moflaten ved Ørsta. I: Bergsvik, K. A. & Engevik jr., A. (red.) *Fra funn til samfunn. Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg på 70-årsdagen*. UBAS Nordisk 1, s. 105-119. Bergen.
- Diinhoff, S. 2005b. The issue of infield and outfield. I: Holm, I., Innselset, S. & Øye, I. (red.) *"Utmark". The Outfield as Industry and Ideology in the Iron Age and the Middle Ages*. UBAS International 1, s. 109-118. Bergen.
- Dommasnes, L. H. 2006. *Vestnorsk forhistorie: et personlig perspektiv*. Bergen.
- Eliade, M. 1958. *The Forge and the Crucible. The origins and Structures of Alchemy*. Chicago.
- Engevik jr., A. 2007. Bucket-shaped pots: style, chronology and regional diversity in Norway in the late Roman and migration periods. Doktoravhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Fabech, C. 1991. Booty Sacrifices in Southern Scandinavia: A Reassessment. I: Garwood, P., Jennings, D., Skeates, R. & Toms, J. (red.) *Sacred and Profane*. Oxford University Committee for Archaeology. Monograph No. 32, s. 88-99. Oxford.
- Fabech, C. 1993. Reading Society from the Cultural Landscape. South Scandinavia between Sacral and Political Power. I: Nielsen, P. O., Randsborg, K. & Thrane, H. (red.) *The Archaeology of Gudme and Lundeberg*. Arkæologiske Studier Vol. X, s. 169-183. København.
- Fabech, C. 1999. Centrality in sites and landscapes. I: Fabech, C. & Ringtved, J. (red.) *Settlement and Landscape*, s. 455-473. Højbjerg.
- Frølich, T. 1913. Beretning fra sogneprest Thorbjørn Frølich, Kristiania 4 december 1913. Storsæte-hilleren i Matredalen. Top.ark., Bergen Museum.
- Gabrielsen, K. H. 2007. Vestlandets steinkors: Monumentalisme i brytningen mellom hedendom og kristendom. *UBAS Hovedfag/Master 2*, s. 115-271. Bergen.

- Gansum, T. 1995. Jernaldergravskikk i Slagendalen: Oseberghaugen og storhaugene i Vestfold – lokale eller regionale symboler. Upublisert magistergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Gansum, T., Jerpåsen, G. B. & Keller, C. 1997. *Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder*. AmS-Varia 28. Stavanger.
- van Gennep, A. 1999 [1909]. *Rites de passage – overgangsriter*. Norsk oversettelse ved Erik Ringen. Oslo.
- Gjessing, G. 1945. *Norges steinalder*. Oslo.
- Guttormsen, T. S. 2001. Gård og landskap: en landskapsarkeologisk analyse av jernalderens bosetning i Follo. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Hageland, T. F. 1998. *Murar og hellerar i heiane. Drifteheiene i Rogaland og på Agder*. Kristiansand.
- Hageland, T. N. 2008. *Den store hellerboka for Agder og Rogaland*. Kristiansand.
- Hagen, A. 1967. *Norges Oldtid*. 1. utgave. Oslo.
- Hagen, A. 1983. *Norges Oldtid*. 3. utgave. Oslo.
- Hansen, A. M. 1904. *Landnåm i Norge. En utsigt over bosætningens historie*. Kristiania.
- Hedeager, L. 1992. *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*. Århus.
- Hedeager, L. 1999. Sacred topography. Depositions of wealth in the cultural landscape. I: Gustafsson, A. & Karlsson, H. (red.) *Glyfer och arkeologiska rum - en vänbok till Jarl Nordbladh*. Gotarc Series A 3, s. 229-252. Göteborg.
- Hjørungdal, T. 1991. *Det skjulte kjønn. Patriarkal tradisjon og feministisk visjon i arkeologien belyst med fokus på en jernalderkontekst*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. Nr. 19. Lund.
- Hougen, B. 1922. Et hulefund fra folkevandringstiden fra Hildershavn Os s. og pgd, Hordaland. *Oldtiden. Tidsskrift for norsk forhistorie IX*, s. 97-105.
- Hougen, B. 1923. *Gjeitalemen. En steinalders boplass i Førde, Søndhordland*. Bergens Museums Aarbok 1920-1921. Historisk-antikvarisk række nr. 3. Bergen.
- Indrelid, S. 1978. Mesolithic economy and settlement patterns. I: Mellars, P. A. (red.) *The Early Postglacial Settlement of Northern Europe. An Ecological Perspective*, s. 147-175. Philadelphia.
- Indrelid, S. 1996. *Strilesoga. Nord- og Midhordland gjennom tidene. Band 1. Frå steinalder til vikingtid*. Finland.
- Jansen, K. 1973. De vestnorske hulefunn og problemet omkring jeger-fisker-bonde. I: Simonsen, P. & Munch, G. S. (red.) *Bonde-veidemann, bofast-ikke bofast i nordisk forhistorie*, s. 100-109. Tromsø.
- Jansen, K. 1998. Grønehelleren, en boplass i Solund. *Årbok for Sogn / De Heibergske samlinger – Sogn folkemuseum nr. 44*, s. 73-86. Kaupanger.
- Jenssen, A. 1998. Likearmede spenner: overgangen mellom eldre og yngre jernalder i Norge. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Jerpåsen, G. B. 1994. Arkeologiske landskapsrom på Borre. I: Hansen, J. I. & Bjerva, K. G. (red.) *Fra hammer til kors. 1000 år med kristendom. Brytningstid i Viken*, s. 86-94. Oslo.
- Jerpåsen, G. B. 1996. *Gunnerød – en arkeologisk landskapsanalyse*. Varia 35. Universitetets Oldsaksamling.
- Johannessen, L. 1998. *Fiskevær og fiskebuer i vestnorsk jernalder. En analyse av strandtufter i Hordaland*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen 2. Bergen.
- Kaul, F. 2003. Mosen - porten til den anden verden. I: Jørgensen, L., Storgaard, B. & Thomsen, L. G. (red.) *Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske imperium*, s. 18-43. København.

- Keller, C. 1993. Visuelle landskapsanalyser i arkeologien. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1991/1992*, s. 59-68.
- Knutzen, T. 2007. Bautasteiner på Sunnmøre: En analyse av steinenes betydning og funksjon i tid og rom. *UBAS Hovedfag/Master 2*, s. 273-407. Bergen.
- Kristoffersen, K. K. 1995. *De arkeologiske undersøkelsene på Bjorøy 1992-1995*. Arkeologiske rapporter 20. Bergen.
- Kristoffersen, K. K. 2001. Lokaliseringsanalyse. I: Kristoffersen, K. K. & Warren, E. J. (red.) *Kulturminner i trekanttraséen. De arkeologiske undersøkelsene i forbindelse med utbygging av Trekantsambandet i kommunene Bømlo, Sveio og Stord i Sunnhordland*, s. 217-232. Bergen.
- Kvamme, M., Berge, J. & Kaland, P. E. 1992. *Vegetasjonshistoriske undersøkelser i Nyset-Steggjevassdragene*. Arkeologiske rapporter 17. Bergen.
- Lia, Ø. 2001. Det rituelle rom. En fortolkende analyse av vikingtidens graver og landskap på Kaupang. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Lie, C. 2000. Bygdeborgene i Etne. Forsvarsverk, tilfluktsborger eller sakrale anlegg? En landskapsanalyse av fire borger i Sunnhordland. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Lindblom, I. 1984. Former for økologisk tilpasning i Mesolitikum, Østfold. *Universitetets Oldsaksamlings Årbok 1982/83*, s. 43-86. Oslo.
- Lorange, A. 1878. Helleerne paa Sjong, Rønstad og Havnsund. *Foreningen til Norske Fortidsmindersmerkens Bevaring. Aarsberetning for 1877*, s. 350-364.
- Løken, T. 2001. Oppkomsten av den germanske hallen – Hall og sal i eldre jernalder i Rogaland. *Viking* 64, s. 49-86.
- Magnus, B. 1974. Fisker eller bonde? Undersøkelser av hustufter på ytterkysten. *Viking XXXVIII*, s. 68-108.
- Magnus, B. 1979. Sild og samfunn i vestnorsk jernalder. *Norveg* 22, s. 45-55.
- Magnus, B. & Myhre, B. 1993. *Norges historie bind 1. Forhistorien, fra jegergrupper til høvdingsamfunn*. Drammen.
- Mikkelsen, E. 1978. Seasonality and Mesolithic Adaption in Norway. I: Kristiansen, K. & Paul-Müller, C. (red.) *New Directions in Scandinavian Archaeology. Studies in Scandinavian Prehistory and Early History. Vol. 1*, s. 19-120. Odense.
- Myhre, B. 1978. Agrarian Development, Settlement History, and Social Organization in Southwest Norway in the Iron Age. I: Kristiansen, K. & Paul-Müller, C. (red.) *New Directions in Scandinavian Archaeology, Studies in Scandinavian Prehistory and Early History. Vol. 1s. 224-271*. Odense.
- Myhre, B. 1984. Bosetning og gårdsnavn på Jæren. I: Dalberg, V., Fellows-Jensen, G., Jørgensen, B. & Sørensen, J. K. (red), *Bebyggelsers og bebyggelsesnavnes alder*. NORNA-Rapporter 26, s. 169-198. Uppsala.
- Myhre, B. 1985. Kulturlandskap og sosial organisasjon. I: Jankavs, P. (red.) *Bebyggelse och markanvändning i Västsverige 2500-500 före nutid*. Gotarc serie C. Arkeologiska Skrifter 1, s. 9-28. Göteborg.
- Myhre, B. 1987. Chieftain's graves and chiefdom territories in South Norway in the Migration period. *Studien zur Sachsenforschung* 6. Hildesheim.

- Myhre, B. 1991. Bosetning og politisk organisasjon i Vest-Norge før vikingtid. I: Jensen, J. P., Johansen, R. & Kløvstad, J. (red.) *Nordatlantiske foredrag*. Annales Societatis Scientiarum Færoensis. Supplementa 15, s. 10-19. Tórshavn.
- Myhre, B. 2002. Landbruk, landskap og samfunn. 4000 f.Kr. – 800 e.Kr. I: Myhre, B. og Øye, I. (red.) *Norges landbrukshistorie 1. 4000 f.Kr. – 1350 e.Kr. Jorda blir levevei*, s. 12-213. Oslo.
- Nedkvitne, A. 1988. "Mens bønderne seilte og jægterne for". *Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500-1730*. Oslo.
- Odner, K. 1962. Arkeologiske undersøkelser i Røldal – Suldal 1962. Universitetets Oldsaksamling, Stavanger Museum – Arkeologisk avdeling, Universitetet i Bergen – Historisk Museum.
- Odner, K. 1964. Erhverv og bosetning i Komsakulturen. Omriss av Komsakulturens økonomi innenfor et begrenset geografisk område. *Viking XXVIII*, s. 117-128.
- Odner, K. 1969. *Ullshelleren i Valldalen, Røldal. En studie i økologiske tilpasninger på grunnlag av et forhistorisk, arkeologisk materiale*. Årbok for Universitetet i Bergen. Humanistisk serie No. 1. Bergen.
- Odner, K. 1973. *Økonomiske strukturer på Vestlandet i eldre jernalder*. Upublisert manuskript. Historisk Museum, Universitetet i Bergen.
- Olsen, M. & Shetelig, H. 1933. *Runekammen fra Setre*. Begrens Museums Årbok 1933. Historisk-antikvarisk rekke nr. 2. Bergen.
- Petersen, T. 1910. *Hestmeshulen. Beretning om undersøkelsen av en forhistorisk boplads paa Hitteren*. DKNVS skrifter 1910. No. 2. Trondhjem.
- Prescott, C. 1991. *Kulturhistoriske undersøkelser i Skrivarhelleren*. Arkeologiske rapporter 14. Bergen.
- Prescott, C. 1995. *From Stone Age to Iron Age. A study from Sogn, western Norway*. BAR International Series 603. Oxford.
- Prescott, C. 2000. Symbolic Metallurgy – assessing Early Metallurgic Processes in Periphery. I: Olausson, D. & Vandkilde, H. (red.) *Form, Function & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*. Acta Archaeologica Lundensis. Series in 8°, no. 31, s. 213-225. Lund.
- Puschmann, O. 2004. *Landskapstyper langs kyst og fjord i Hordaland*. NIJOS rapport 10/04. Ås.
- Puschmann, O. 2005. *Nasjonalt referansesystem for landskap - Beskrivelse av Norges 45 landskapsregioner*. NIJOS rapport 10/05. Ås.
- Randers, K. 1988. Aldalsvassdraget, Samnanger kommune, Hordaland fylke, Arkeologiske registreringer utført august 1988 – Historisk museum, UiB. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.
- Rekdal, Y. 2001. *Husdyrbeite i fjellet. Vegetasjonstyper og beiteverdi*. NIJOS rapport 7/01. Ås.
- Rekdal, Y. 2006. *Utmarksbeite i området Nordaberget/Blåenga*. Oppdragsrapport fra Skog og landskap 06/2006. Ås.
- Reusch, H. H. 1877. Nogle norske Huler. II. Sjonghelleren. *Naturen* 4, s. 49-57.
- Ringstad, B. 1985. Utgravningsrapport 1.1.1985. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.
- Ringstad, B. 1986. Vestlandets største gravminner: et forsøk på lokalisering av forhistoriske maktsentra. Upublisert magistergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Ringstad, B. 1996. Aure i Sykkylven – gårdsbosetning gjennom 3000 år. *Arkeo* 2, s. 13-17.

- Ringtvedt, J. 1999. Settlement organisation in a time of war and conflict. I: Fabech, C. & Ringtved, J. (red.) *Settlement and Landscape*, s. 361-381. Høbjerg.
- Rygh, O. 2004 [1882]. *Gamle bygdeborge i Norge*. Oslo.
- Sandnes, J. & Stemshaug, O. 1997. *Norsk stadnamnleksikon*. Oslo.
- Sauvage, R. 2005. Jern, smie og smed. Jernhåndverkere og jernhåndverk i Midt-Norge ca 600-1100 e.Kr. Upublisert masteroppgave i arkeologi, NTNU.
- Schøning, G. 1779 [1778]. *Reise giennem en Deel af Norge. Første bind*. Trondheim.
- Service, E. R. 1971. *Primitive Social Organization*. 2. utgave. New York.
- Shetelig, H. 1930. *Det norske folks liv og historie gjennom tidene. Fra oldtiden til omkring 1000 e.Kr.* Oslo.
- Skeates, R. 1991. Caves, Cult and Children in Neolithic Abruzzo, Central Italy. I: Garwood, P., Jennings, D. & Toms, J. (red.) *Sacred and Profane*. Oxford University Committee for Archaeology. Monograph No. 32, s. 122-134. Oxford.
- Skre, D. 1996. Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e.Kr. Doktoravhandling i arkeologi. Universitetet i Oslo.
- Skre, D. 1999. Aristocratic dominion and landownership in Norway 200-1100 AD. I: Fabech, C. & Ringtved, J. (red.) *Settlement and Landscape*, s. 415-422. Høbjerg.
- Skre, D. 2001. The Social Context of Settlement in Norway in the First Millennium AD. *Norwegian Archaeological Review* 34(1), s. 1-12.
- Solberg, B. 1976. Jernalderen på Nordre Sunnmøre. Bosetning, ressursutnyttelse og sosial struktur. Upublisert mag. art. avhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Solberg, B. 1984. Settlement and exploitation of natural resources in Northern Sunnmøre A.D 200-1500. I: Kristiansen, K. (red.) *Settlement and Economy in Later Scandinavian Prehistory*. BAR International Series 603. Oxford.
- Solberg, B. 2000. *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 etter Kristus*. Oslo.
- Solberg, B. 2005a. Folkevandringstid. I: Hedeager, L. & Østmo, E. (red.) *Norsk arkeologisk leksikon*, s. 115-120. Oslo.
- Solberg, B. 2005b. Gravskikk. I: Hedeager, L. & Østmo, E. (red.) *Norsk arkeologisk leksikon*, s. 137-140. Oslo.
- Solem, M. W. 2007. Landskapsrom i steinalder. Visuell landskapsanalyse på lokaliteter fra eldre og yngre steinalder i Varangerfjorden, Finnmark. Upublisert masteroppgave i arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Steinsland, G. 2005. *Norrøn religion. Myter, riter, samfunn*. Oslo.
- Svendsen, F. 2007. Lokaliteter i landskap i tidlig mesolittisk tid. En geografisk analyse fra Nordvest-Norge. Upublisert masteroppgave i arkeologi, NTNU.
- Todnem, R. 1999. Holer og hellere, for de levende eller for de døde? I: Fuglestad, T., Gansum, T. & Opedal, A. (red.) *Et hus med mange rom: Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*. AmS rapport 11a, s. 103-120. Stavanger.
- Turner, V. W. 1999 [1964]. Midt imellom (Betwixt and Between). I: *Rites des Passage, Overgangsriter*, av A. van Gennep. Norsk oversettelse ved Erik Ringen, s. 131-145. Oslo.
- Tveiten, O. 2005. Utkant eller egg? Jarnutvinning i Møre og Romsdal i førhistorisk tid og mellomalder. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.

- Uglevik, M. & Håland, A. 1989. *Viltundersøkelser i Aldalsvassdraget, Hordaland 1988*. Zoologisk museum, Universitetet i Bergen, Rapport terrestrisk økologi 47. Bergen.
- Vevatne, K. 1996. Ristningar i Etne. Ei analyse av rom og tid. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Wrigglesworth, M. 2000. Ristninger og graver som sted. En visuell landskapsanalyse. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Østerdal, A. 1999. Tid, rom og sted. Bronsealderøysene i Hordaland. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Østmo, E. 1988. Etableringen av jordbrukskultur i Østfold i steinalderen. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke*. Oslo.
- Øye, I. 2002a. Landbruk under press 800-1350. I: Myhre, B. & Øye, I. (red.) *Norges landbrukshistorie 1. 4000 f.Kr. – 1350 e.Kr. Jorda blir levevei*, s. 215-496. Oslo.
- Øye, I. 2002b. *Vestlandsgården – fire arkeologiske undersøkelser. Havrå-Grinde-Lee-Ormelid*. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen 8. Bergen.
- Øye Sølvsberg, I. 1976. *Driftsmåter i vestnorsk jordbruk ca. 600-1350*. Oslo.

Andre kilder:

- <http://www.ngu.no/no/hm/Kart-og-data/Kart/> (sist besøkt 4/9 2007).
- http://www.skogoglandskap.no/seksjoner/dekning_vegetasjon/bilde/1 (sist besøkt 28/5 2007).
- http://wiki.motionbased.com/mb/Barometric_Altimeter (sist besøkt 1/6 2007).
- <http://www8.garmin.com/support/faqs/faq.jsp?faq=129> (sist besøkt 1/6 2007).

APPENDIKS
ELDRE JERNALDERS HELLERE I HORDALAND

Setrehelleren

Vespestad, gnr. 56, Bømlo kommune, Hordaland

Setrehelleren markert med rød sirkel.

Øyvind Østebø i Setrehelleren.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Utgravd: Utgravd i 1932 av Haakon Shetelig og Kristen Lindøe.
Utgravd areal: 15 m².
Maksimal dybde: 100 cm.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Kvartsbryner, bronse, jern, keramikk, beingjenstander, faunamateriale (B8350 I og II).
Lagkarakter: Ensartet, lett og tørr kulljord iblandet stein.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

Sikre dateringer: Beinkam med runeinnskrift, 6. – 7. årh. e.Kr.
Bøylespenne med lang fot (R249), folkevandringstid.
Leirkarskår, eldre jernalder, mulig folkevandringstid.

Usikre dateringer: Jernspiss, hempe av jern, beinspiss tildannet med verktøy av jern, spiss av hjortehorn snittet med stålkniv.

C14-datering: TUA-6925: 1985 ± 30 BP. Cal 0-70 AD (1 Sigma).
TUA-6924: 2090 ± 30 BP. Cal 155-45 BC (1 Sigma).

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

Yngre jernalder.

Steinalder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Helleren befinner seg i nedre del av Sætedalen, 9,5 meter over stranda i Skjelavikjo, den sørligste av to små vikar i bunnen av Setrefjorden, sørvest på Bømlø. Helleren er 14 meter lang og i underkant av 5 meter bred, orientert nordøst – sørvest. Ved dråpefallet er den om lag 8 meter høy. I nordøst og sørvest skjermes helleren av store nedraste steinblokker.

Litteratur:

Bommen, C. E. in prep. Masteroppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.

Lindøe, K. 1932. Utgravningsrapport 1.8.1932. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Lindøe, K. 1932. Utgravningsrapport 9.9.1932. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Olsen, M. & Shetelig, H. 1933. *Runekammen fra Setre*. Bergens Museums Årbok 1933. Historisk-antikvarisk rekke nr. 2. Bergen.

Bogjen

Glesvær, gnr. 32, Sund kommune, Hordaland

Bogjen markert med rød sirkel.

Bogjen.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Utgravd: Utgravd i 1914 av Anders Numedal.
Utgravd areal: 4 m².
Maksimal dybde: 30 – 40 cm.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Ildstein av kvartsittisk bergart, bruddstykker av to små skiferbryner, steinartefaktmateriale, jern, keramikk, beingjenstander, faunamateriale (B6840).
Lagkarakter: Kullholdig jord iblandet stein.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

Sikre dateringer: Skår av spanformet keramikk, ca. 600 e.Kr.
Ildstein, ca. 600 e.Kr.
Keramikkskår, 6. årh. e.Kr.
Usikre dateringer: Fem jernfragmenter, derav fire båtsøm.

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

Yngre jernalder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Helleren ligger i nedre del av en mindre dal, skrånende opp mot øst fra ei bukt kalt Bogen. Helleren er 12 meter lang og i underkant av 3 meter bred på det meste. Bergveggen skrår imidlertid meget kraftig ut allerede fra gulvflaten, slik at helleren fremstår som relativt begrenset.

Litteratur:

Nummedal, A. 1918. *Arkæologiske undersøkelser paa Sotra*. Bergens Museums Aarbok 1917 – 18, nr. 4. Bergen.

Kjerringholet

Blom, gnr. 40, Øygarden kommune, Hordaland

Kjerringholet markert med rød sirkel.

Kjerringholet.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Utgravd: Utgravd i 1930 av Kristen Lindøe.
Utgravd areal: Til sammen 30 m² i og utenfor heller.
Maksimal dybde: 160 cm.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Keramikk, faunamateriale (B8134).
Lagkarakter: 10 cm. tykke mekaniske lag: Usikkert C10 lag 3 eller E5 lag 3.
C10 lag 3: skjellag.
E5 lag 3: kompakt, mørkt jordlag iblandet småstein.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:
Sikre dateringer: Skår av spannformet keramikk, yngre romertid – folkevandringstid.
Usikre dateringer: Fiskekrok av jern, spiker, bearbeidet bein skåret med jernkniv.

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

-

Lokalitetsbeskrivelse:

Lokaliteten befinner seg direkte ovenfor en liten vik, Sælstø, øst i Blomvågen. Hellenen fremstår i dag nærmest som en hule, der nordvestlig del, inkludert tak, består av store nedraste steinblokker. Hellenen vider seg ut innenfor den noe smalere inngangen. Rommet er 7 meter langt, 5 meter bredt og omkring 6 meter høyt ved inngangen.

Litteratur:

Lindøe, K. 1930. Feltdagbok 1.1.1930. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Lindøe, K. 1930. Utgravningsrapport 1.1.1930. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Manger (Prestegården) lok. 2

Manger (Prestegården), gnr. 45, Radøy kommune, Hordaland

Manger lok. 2 markert med rød sirkel.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Registrert: To prøvestikk tatt i 1997 av Nils Anfinset og Jostein Aksdal.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: -

Lagkarakter: Tynt lag sand iblandet trekull.

Daterende elementer til eldre jernalder:

C14-datering: Beta-112469: 2240 ± 50 BP. Cal 385-210 BC (1 Sigma).

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

-

Lokalitetsbeskrivelse:

Lokaliteten ligger ved foten av en 5-6 meter høy, øst - vest orientert bergvegg i et småkupert, myrlendt område, 200 meter nord for Kjevatnet på Manger. Bergryggens overheng er 20 meter langt og 2 meter bredt på det meste. I hellerens østre og vestre del er takhøyde og avstand fra vegg til dråpefall meget begrenset, slik at hellerens midtre del fremstår som rommeligst. Her ligger enkelte nedraste steinblokker og det var her prøvestikkene ble tatt i 1997. Helleren gir inntrykk av å være meget dårlig skjermet for vær og vind.

Litteratur:

Aksdal, J. & Anfinset, N. 1998. Kondensatrørledning Kollsnes – Mongstad. Øygarden, Radøy, Austrheim og Lindås kommune. Rapport. Kulturhistoriske registreringar, Hordaland fylkeskommune, s. 114-116.

Øvre Manger lok. 3

Øvre Manger, gnr. 46, Radøy kommune, Hordaland

Øvre Manger lok. 3.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Registrert: Tre prøvestikk tatt i og utenfor helleren i 1997 av Nils Anfinset og L. Ø. Birkenes.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Steinartefaktmateriale.

Lagkarakter: Markert 45 cm tykt lag med mørk jord og trekull. Ikke mulig å se eventuelle skiller innad i laget på grunn av dårlige lysforhold.

Daterende elementer til eldre jernalder:

C14-datering: Beta-112467: 1630 ± 60 BP. Cal 350-535 AD (1 Sigma)

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

-

Lokalitetsbeskrivelse:

Helleren befinner seg 250 meter nordøst for Vikingvågen på Manger, atskilt fra denne av ei stor myr. Lokaliteten ligger i en øst – vest orientert, sørvendt bergvegg. Helleren er 8 meter lang og 2,5 meter bred på det meste. Gulvet skrår slakt ned mot øst. Enkelte steder er det i nyere tid lagt opp stein til benk, bord og båringer. Utenfor helleren skrår terrenget slakt ned til myra, 30 meter mot sør. Tykk granskog gjør at lokaliteten i dag er mørk og lite synlig.

Litteratur:

Anfinset, N. & Birkenes, L. Ø. 1998. Kondensatrørledning Kollsnes – Mongstad. Øygarden, Radøy, Austrheim og Lindås kommune. Rapport. Kulturhistoriske registreringar, Hordaland fylkeskommune, s. 117-119.

Geitalemen

Førde, gnr. 121, Sveio kommune, Hordaland

Geitalemen markert med rød sirkel.

Øyvind Østebø ved Geitalemen.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Registrert: Et privat prøvestikk tatt i 1918.
Utgravd: Utgravd i 1920 av Bjørn Hougen.
Utgravd areal: 26 m² i og like utenfor helleren.
Maksimal dybde: 30 cm.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Faunamateriale (B7196).
Lagkarakter: -

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:
Usikre dateringer: Slagg.
C14-datering: - : 2245 ± 55 BP. Cal 390-210 BC (1 Sigma).

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

Yngre steinalder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Helleren ligger i en nord - sør gående dalsenkning, slakt stigende fra bunnen av Drangsvågen. I dalsenkningens vestlige skråning, 140 meter fra vågens bunn, starter et 40 meter langt bergoverheng kalt Geitalemen. Overhengets 10 sørligste meter er av minimal størrelse, deretter følger 11 meter hvor helleren fylles av to store steinblokker, kun med et smalt åpent parti mellom disse og taket. De siste 19 meterne mot nord utgjør i dag den egentlige heller. Her er avstanden fra vegg til dråpefall 3 meter på det meste, og det var i denne delen utgravningen foregikk i 1920. Utenfor helleren skrår terrenget forholdsvis bratt ned til dalbunnen, 8 meter lavere.

Litteratur:

Hougen, B. 1921. *Gjeitalemen. En steinalders boplass i Førde, Søndhordland*. Bergens Museums Aarbok 1920-21, nr. 3. Bergen.

Kobbahammarskleiva lok. 4

Spissøy, gnr. 26, Bømlo kommune, Hordaland

Den røde sirkelen markerer hvor helleren tidligere lå.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Registrert: To prøvestikk tatt i 1993 av Linda Noreide, Kristin Senneset og Elizabeth Warren.

Utgravd: Utgravd i 1995 og 1996 av Nils Anfinset.

Utgravd areal: 14 m² i og utenfor helleren.

Maksimal dybde: 100 cm.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Steinartefaktmateriale, jern, slagg, faunamateriale (B15176).

Lagkarakter: 5 cm. tykke mekaniske lag:

Lag 3: tørr torvaktig jord uten stratigrafiske endringer. Funnmateriale – eldre jernalder. C14-datering – middelalder. Tolket som middelalderslag.

Lag 9 til og med lag 16: tre ulike sedimenter var synlige i lagenes plan, henholdsvis lys brun jord med en del stein, grå grusholdig masse med en del forvitret stein fra berget, mørk feit organisk jord med mye trekull.

Lag 18: mørk feit organisk jord med mye trekull.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

Sikre dateringer: -

Usikre dateringer: hektespenne (liknende Shetelig 1912. s, 72-73) mulig folkevandringstid, 23 jernfragmenter inkludert et fragment av en knivsodd, slag.

C-14 datering: B-88561: 1560 ± 60 BP. Cal 430-555 AD (1 Sigma).

B-98441: 1580 ± 60 BP. Cal 420-545 AD (1 Sigma).

TUa-1535: 1545 ± 70 BP. Cal 430-575 AD (1 Sigma).

B-94442: 1970 ± 60 BP. Cal 45 BC – 115 AD (1 Sigma).

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

Middelalder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Helleren lå direkte sørøst for Kobbavågen på nordsiden av Spissøy. Den lå i en nord – sør gående, vestvendt og 200 meter lang bergvegg kalt Kobbahammarskleiva. Området under dråpefallet var 7 meter langt og 3 meter bredt, skjermet i sør og vest av steinblokker. I nord hevet terrenget seg og berget stakk flere steder opp fra hellergulvet og dannet slik en naturlig avgrensning i denne retning. Utenfor dråpefallet skrådde terrenget bratt, om lag to meter, ned til et myrdrag, svakt synkende mot vågen i nord. Vegetasjonen i området var meget frodig, med innslag av blant annet alm, hassel og kristtorn.

Litteratur:

Anfinset, N. 1995. Trekantsambandet. Funnrapport B-15176. Kobbahammarskleiva lok. 4, Spissøy, gnr. 26, bnr. 3, Bømlo kommune, Hordaland.

Anfinset, N 1996. Trekantsambandet. Funnrapport B-15176. Kobbahammarskleiva lok. 4, Spissøy, gnr. 26, bnr. 3, Bømlo kommune, Hordaland.

Shetelig, H. 1912. *Vestlandske graver fra jernalderen*. Bergen Museums Skrifter, Ny række, bind 2, nr. 1. Bergen.

Osterbakkjen

Folderøyhamn, gnr. 36, Bømlo kommune, Hordaland

Osterbakkjen markert med rød sirkel.

Osterbakkjen.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Utgravd: Utgravd av Johs. Bøe i 1924, 1927 og 1929.

Utgravd areal: -

Maksimal dybde: 110 cm.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalderslag:

Funnmateriale: Jern, keramikk, faunamateriale (B8039).

Lagkarakter: 10 cm. tykke mekaniske lag:

M2 lag 1: tørt, utvasket lag med lite skjell og bein.

X lag 1: tørt kulturlag med få skjell og bein.

M2 lag 2: tørt lag med mye skjell og noe bein.

Y lag 2: stein samt noe skjell og bein.

M1 lag 3: skjellag.

M -1 lag 5: lag dominert av sneglehus.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

Sikre dateringer: Skår av spannformet keramikk, ca. 400 e.Kr.

Skår av tykt, grovt kokekar med negleinstrykk på yttersiden (trolig av serien R354-363), ca. 400 e.Kr.

Usikre dateringer: Skår av grovt kokekar av type som forekommer i bronsealder og eldre jernalder, jernspiker, jernfragmenter, fragment av sammensatt beinkam.

C14-datering: TUA-6928: 1830 ± 40 BP. Cal 135-245 AD (1 Sigma).

TUA-6926: 2265 ± 35 BP. Cal 385-210 BC (1 Sigma).

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

Bronsealder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Helleren ligger ved Folderøyvatnets østre del, om lag 5 meter høyere enn vannflaten. Den er 8 meter lang og 5 meter bred på det meste, orientert øst - vest med åpning mot sør. Bergveggen skrår utover fra hellergulvet, kraftigst i vestre del, slik at østre del er rommeligst. I øst og vest skjermes helleren av steinblokker. Fra dråpefallet skrår terrenget ned mot en utplanert gresslette i sørøst og Folderøyvatnet i sørvest.

Litteratur:

Bommen, C. E. in prep Masteroppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.

Bøe, J. 1927. Utgravningsrapport 1.8.1927. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Bøe, J. 1929. Utgravningsrapport 1.8.1929. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Bøe, J. 1929. Utgravningsrapport 31.8.1927. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Kuhidleren

Sørhuglo, gnr. 66, Stord kommune, Hordaland

Kuhidleren markert med rød sirkel.

Øyvind Østebø i Kuhidleren.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Registrert: Ett prøvestikk tatt av Svein Agdestein i 1967.
Utgravd: Utgravd av Kristian Jansen i 1968.
Utgravd areal: 30 m².
Maksimal dybde: -

Funnmateriale og karakter på eldre jernalderslag:

Funnmateriale: Beingjenstand, faunamateriale (B11916, B12532).
Lagkarakter: Prøvestikk: jord blandet med fyllitt, kull og skjell.
Utgravningens lag 2: bort imot ren tørrgrus.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:
Sikre dateringer: Pilespiss av bein (hovedtype som Brøgger 1910. fig. 8), yngre romertid – folkevandringstid.
Usikre dateringer: Jernfragment.
C14-datering: TUA-6921: 2105 ± 45 BP. Cal 180-45 BC (1 Sigma).

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

Bronsealder.

Yngre steinalder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Kuhidleren ligger på ei fjellhulle, ca. 16 m.o.h., steilt opp av Kuhidlervika, sørøst på Huglo. Hellerens overheng strekker seg fra nord til sør i en lengde av 18 meter. Maksimal avstand fra bergvegg til dråpefall er 4 meter. Overhenget er 4,5 meter høyt ved dråpefallet. Hellerens gulv er høyest i nord og skrår ned mot sør. Utenfor dråpefallet skrår terrenget ned til en flate, 2-3 meter lavere, ved fjellhyllas ytterkant. Hylla avgrenses her av et 13 meter høyt stup som ender i sjøen nedenfor. I sør avgrenses hylla av ei bratt ur som går ned til sjøen, i nord er det imidlertid lett tilgang til helleren ovenifra.

Litteratur:

Agdestein, S. O. 1967. Registreringsrapport 23.10.1967. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Bommen, C. E. in prep Masteroppgave i arkeologi, Universitetet I Bergen.

Brøgger, A. W. 1910. Vestnorske hulefund fra ældre jernalder. *Bergens Museums Aarbog 1910*, No. 16, s. 3-22. Bergen.

Jansen, K. 1969. Utgravningsrapport 6.3.1969. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Nydal, R. 1969. Dateringsrapport 12.5.1969. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Torvhidleren

Sandvik, gnr. 78, Fitjar kommune, Hordaland

Torvhidleren markert med rød sirkel.

Torvhidleren.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Registrert: I 1970 ble forstyrrede kulturlag i hellerens front gjennomgravd av Bjørn Myhre, Kristian Jansen og Frode Fjelltveit. Prøvestikk ble også tatt i 1971 av Kristian Jansen og Frode Fjelltveit.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Faunamateriale (B12377).

Lagkarakter: -

Daterende elementer til eldre jernalder:

C14-datering: 480 – 410 f.Kr.

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

-

Lokalitetsbeskrivelse:

Torvhidleren befinner seg i en nord – sør orientert fjellvegg, like bak butikken ved fergeleie i Sandvikvåg. Helleren er 5,8 meter lang, 1,8 meter bred og 2,5 meter høy ved dråpefallet. Helleveggen er ujevn og skrå ut fra bakkenivå, slik at det skjermede området fremstår meget begrenset. Fra dråpefallet skrå terrenget bratt ned mot dagens blomsterbed sør for butikken.

Litteratur:

Helgen, G. 1970. Registreringsrapport 5.8.1970. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Myhre, B. 1970. Registreringsrapport 18.12.1970. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Fjelltveit, F. & Jansen, K. 2008. Notat 24.1.2008. Topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Haukanes lok. 5

Haukanes, gnr.46, Austevoll kommune, Hordaland

Haukanes lok. 5 markert med rød sirkel.

Haukanes lok. 5.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Registrert: Ett prøvestikk tatt av Arnulf Østerdal og Birgitte Bjørkli i 2001.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: -

Lagkarakter: Lag 3: 3-5 cm. tykt kullag. Tolket som ildsted.

Daterende elementer til eldre jernalder:

C14-datering: - : 2205 ± 80 BP. Cal 380-165 BC (1 Sigma).

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

Steinalder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Helleren ligger i en nordøst – sørvest orientert, sørøst vendt bergrygg. Overhenget er 6,5 meter langt og 1,5 meter på det bredeste. I sørvest stikker berget opp av hellergulvet, slik at kun nordøstlig del er anvendelig. Her er hellergulvet meget flatt og kan virke utplanert. I

hellerens ytterkant ligger en meget lav jordvoll som sprer seg i vifteform 2 meter ned skråningen utenfor hellerens dråpefall. Hellen skjermes mot nord av steinblokker.

Litteratur:

Østerdal, A. & Bjørkli, B. 2001. Forslag til reguleringsplan for Haukanes gnr. 46 bnr. 6 og 7 Austevoll kommune. Rapport 21. Kulturhistoriske registreringar, Hordaland fylkeskommune, s. 17-19.

Røvarhola

Økland, gnr. 26, Os kommune, Hordaland

Røvarhola markert med rød sirkel.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Utgravd: Prøvegravning utført av Koren-Wiberg i 1916.
Utgravd av August Brinkmann og Haakon Shetelig i 1916.

Utgravd areal: -

Maksimal dybde: -

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Bryne, jern, beingjenstander, menneskebein fra ett individ, faunamateriale (B6873).

Lagkarakter: Omrotet masse av jord og stein.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

Sikre dateringer: Beinkam med futteral, folkevandringstid.

Usikre dateringer: Jernfragment, trolig del av en spydspiss.

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

-

Lokalitetsbeskrivelse:

Helleren befinner seg 75 m.o.h. i Kvitåsen, vest på Strøno. Lokaliteten er av begrenset størrelse, 5,5 meter lang, 2,7 meter dyp og 2,8 meter høy ved dråpefallet. Hulerommet deles i to seksjoner ved et bergfremspring i bakre vegg. I lokalitetens front skrår terrenget bratt ned til en større flate i sør og dalbunnen, noe lavere, i vest.

Litteratur:

Shetelig, H. 1917. Et hulefund på Strønen. *Naturen* 1917, s. 21-27.

Klubbehelleren

Askvik, gnr. 24, Os kommune, Hordaland

Klubbehelleren markert med rød sirkel.

Klubbehelleren.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Registrert: Ett prøvestikk tatt av Haakon Shetelig i 1918.
Utgravd: Utgravd av Bjørn Hougen i 1919.
Utgravd areal: 20 m² i og utenfor helleren.
Maksimal dybde: 50 cm.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Fragment av kvartsbryne, steinartefaktmateriale, gull, jern, keramikk, faunamateriale (B7081).
Lagkarakter: -

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:
Sikre dateringer: Skår av spannformet keramikk, 5. årh. e.Kr.
Usikre dateringer: Jernnagler, jernfragmenter.

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

-

Lokalitetsbeskrivelse:

Helleren ligger i en liten, lun vik inn av Krokane, sundet mellom Strøno i sør og fastlandet i nord. Helleren ligger på sørsiden av vika, 4,5 m.o.h., i en 25 meter lang ås kalt Klubben. En relativt bratt, gresskledd bakke stiger opp fra strandkanten til hellerens dråpefall. Området under overhenget er 12 meter langt og 3 meter bredt. Lokaliteten skjermes i begge ender av utstikkende berg.

Litteratur:

Hougen, B. 1919. Utgravningsrapport 29.6.1919. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Hougen, B. 1922. Et hulefund fra folkevandringstiden fra Hildershavn Os s. og pgd., Hordaland. *Oldtiden IX*, s. 97-105.

Kjerringhaugen 1 (østre)

Grimstad, gnr. 30, Bergen kommune, Hordaland

Kjerringhaugen 1 markert med rød sirkel.

Kjerringhaugen 1 nærmest.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Utgravd: Privat prøvegravning i 1955.
Utgravd av Egil Bakka i 1956.

Utgravd areal: -

Maksimal dybde: 100 cm.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Beltestein, bryne, blylodd, jern, brent leire, keramisk materiale, horngjenstand, faunamateriale (B10925, B11109).

Lagkarakter: Mellomlag: ca 40 cm. dypt. Feit, mørk jord iblandet faunamateriale.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

Sikre dateringer: Vektlodd av bly, yngre romertid – folkevandringstid, sannsynligvis 6. årh. e.Kr.
Bryne, romertid - folkevandringstid.
Beltestein, yngre romertid.

Usikre dateringer: Jerntein, jernfragment, slagg.

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

Yngre jernalder.

Yngre steinalder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Lokaliteten ligger i en bergrygg kalt Kjerringhaugen. Bergryggen danner sørlig del av et mindre dalsøkk, slakt skrånende ned til Grimstadpollen i øst, nordvest på Grimstadneset. Hellerflaten er 4 meter lang, 1,8 meter bred og går i ett med terrenget utenfor. Bergveggen skråer ut fra hellergulvet, og måler 2,5 meter ved dråpefallet. 10 meter mot vest ligger en noe større heller i samme bergvegg. Funn indikerer bruk i stein- og jernalder.

Litteratur:

Bakka, E. 1958. Utgravningsrapport 21.1.1958. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Larsen, J. T. 1980. *Fana bygdebok 1. Fra de eldste tider til 1665*. Bergen.

Skjelsvik, E. 1955. Befaringsrapport 3.9.1955. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Skjelsvik, E. 1955. Brev til Tore Ellertsen 9.9.1955. Topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Tippen

Grimstad, gnr. 30, Bergen kommune, Hordaland

Tippen markert med rød sirkel.

Tippen.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Registrert: Tre private prøvestikk tatt i 1956.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalderslag:

Funnmateriale: Jern, slagg, brent leire med slagg, keramisk materiale, faunamateriale (B11108).

Lagkarakter: Kulljord.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

Sikre dateringer: Flatt, skiveformet spinnehjul av brent leirgods, yngre romertid.

Usikre dateringer: Naglehode av jern, slagg.

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

-

Lokalitetsbeskrivelse:

Lokaliteten ligger i dag i et oppdyrket og bebygd område, nord på Grimstadneset. Hellenen befinner seg under en markant ”bergkuppel”, kalt Tippen, i en nordøst – sørvest orientert bergvegg. Hellenen er 13 meter lang og 4,5 meter bred. Bergveggen skråer svakt ut fra gulvet, hvorpå hellingen øker i takt med høyden. Ved dråpefallet er helleren 10 meter høy. Utenfor hellerens dråpefall, skråer terrenget bratt ned til Grimstadveien, 6 meter lavere.

Litteratur:

Bakka, Egil 1958. Rapport 23.9.1956. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Larsen, J. T. 1980. *Fana bygdebok 1. Fra de eldste tider til 1665*. Bergen.

Ruskeneset II

Søreide, gnr. 35, Bergen kommune, Hordaland

Ruskeneset II markert med rød sirkel.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Utgravd: Prøvegravning utført i 1914 av Haakon Shetelig.
Utgravd i 1915 og 1916 av Haakon Shetelig

Utgravd areal: 38 m².

Maksimal dybde: 150 cm.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Jern, keramikk, beingjenstand, faunamateriale (B6824, B6825, B6864, B12691).

Lagkarakter: Sort fin jord iblandet faunamateriale, småstein og steinblokker.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

Sikre dateringer: Skår av spannformet keramikk (lik Shetelig 1912. fig. 240), folkevandringstid.
Beinnål, folkevandringstid.
Skår av hankekar (som R361), yngre romertid – folkevandringstid.
Jernkniv (som R145), eldre jernalder.

Usikre dateringer: Spiker, jernbolt, jernstift.

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

Bronsealder.

Steinalder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Helleren ligger nordvendt i en 20-25 meter høy, øst – vest orientert bergvegg, om lag 8 meter over Nordåsstraumen på Søreide, like utenfor Bergen. Helleren er 16 meter lang og i underkant av 5 meter på det bredeste, i østlig del. Bergveggen er loddrett før den i en høyde av 15 meter skrår utover og danner hellerens overheng.

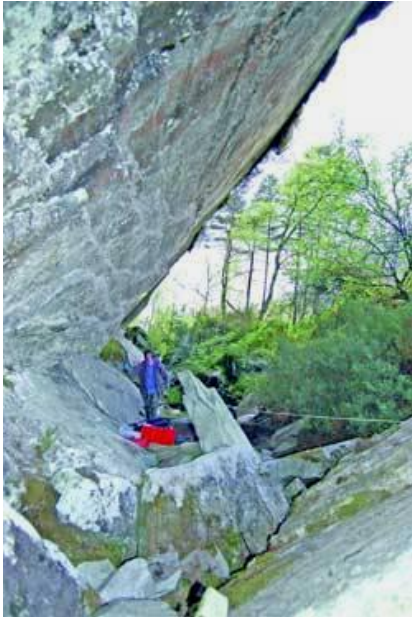
Litteratur:

Brinkmann, A. & Shetelig, H. 1920. *Ruskeneset. En stenalders jagtplass*. Norske oldfunn III. Kristiania.

Shetelig, H. 1912. *Vestlandske graver fra jernalderen*. Bergens Museums Skrifter, Ny række 2:1. Bergen.

Skottahola

Kilen, gnr. 55, Fusa kommune, Hordaland

Skottahola.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Registrert: Prøvestikk tatt i 2007 av Elizabeth Warren og Kjersti Vevatne.
Fragmenter av menneskebein (ikke in situ) innsamlet i 2007 av Anne Karin Hufthammer.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Menneskebein fra fem ulike individer (ikke in situ). Opprinnelig funnet i hulen.

Lagkarakter: 5 – 10 cm. tykt trekullag. Flere store kullbiter.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

Usikre dateringer: Jernnagle med firkanta stam.

C14-datering: T-19092: 2355 ± 90 BP. Cal 745-240 BC (1 Sigma). (Trekullag).
Eksakt C14-datering av skjelettmaterialet er foreløpig ikke tilgjengelig. Romertid – folkevandringstid.

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

-

Lokalitetsbeskrivelse:

Skottahola ligger i et fuktig, kupert område direkte sør for Dragseidkanalen som forbinder Henangervatnet i vest og Skogseidvatnet i øst. Lokaliteten består av en heller og en hule. Hellen befinner seg under et 45 meter langt, nordøst – sørvest orientert klippefremspring. Fra bergvegg til dråpefall måler hellergulvet 4,5 meter på det bredeste. Høyde fra gulv til tak er 10-11 meter ved dråpefallet. Terrenget under helleren er hovedsakelig ujevnt og bestående av steinblokker. Et område, 5 meter langt, er derimot plant og kan nærmest virke ryddet. Her ble prøvestykket tatt. I hellerens sørvestre del forsvinner hellergulvet ned i et stort, dypt hull hvor man kommer ned til hulen. Hulen befinner seg under en steinvoll som reiser seg bratt, 6 meter opp fra hellergulvet, ved dråpefallet og som strekker seg parallelt med helleren i hele dens lengde. På yttersiden av vollen faller denne meget bratt ned til terrenget 10 meter lavere. Steinvollen skjuler heller og hule totalt for innsyn samtidig som den hindrer utsyn fra lokaliteten. Hulen strekker seg under steinvollen i hele dens lengde.

Litteratur:

Vevatne, K. I. og Warren, E. 2007. Upublisert registreringsrapport fra Hordaland Fylkeskommune.

Andre kilder:

<http://www.hordaland.no/templates/page.aspx?id=8089> (besøkt 14/11 2008)

Øvste Dåvatræhelleren

Samnøy Ytre, gnr. 11, Fusa kommune, Hordaland

Den røde sirkelen viser hvor helleren tidligere lå.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Utgravd: Utgravd i 1995 i forbindelse med Universitetet i Bergens arkeologiske feltkurs.

Utgravd i 1996 av Trond Klungseth Lødøen.

Utgravd areal: -

Maksimal dybde: -

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Kleberbollefragment, steinartefaktmateriale, keramikk, faunamateriale (B15386, B15424).

Lagkarakter: Lag B: meget trekullholdig lag iblandet forvittringsmateriale og skjørbrent stein.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

Sikre dateringer: Skår av spannformet keramikk, yngre romertid – folkevandringstid.

Usikre dateringer: Små fragment av kleberbolle, fragment av flateretusjert dolk/spydspiss.

Andre bruksfaser enn jernalder:

Eldre- og yngre steinalder.

Bronsealder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Lokaliteten lå ved foten av en 7-10 meter høy bergvegg på Ytre Samnøys innmark, 120 meter unna Ådlandsfjorden. Hellen eksisterer ikke i dag, da bergveggen overheng ved en tidligere anledning har kollapset. I lokalitetens umiddelbare nærhet finnes to bronsealders helleristningsfelt, samt tre gravrøyser med en generell datering til bronsealder – jernalder.

Litteratur:

Lørdøen, T. K. 1997. Utgravningsrapport 7.3.1997. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Holmefjord

Holmefjord, gnr. 14, Fusa kommune, Hordaland

Holmefjordshelleren markert med rød sirkel.

Holmefjordshelleren.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Utgravd: Resterende kulturlag utgravd i 1984 av Hein B. Bjerck.
Utgravd areal: 3,85 m².
Maksimal dybde: 40 cm.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Keramikk (B14234).
Lagkarakter: Stratigrafisk lag 4: Brunsvart sandjord med mye trekull og kantet, skjørbrent stein. I nederste del en markert trekullhorisont.

Daterende elementer til eldre jernalder

Arkeologisk materiale:
Sikre dateringer: Skår av spannformet keramikk, yngre romertid – folkevandringstid.
Usikre dateringer: Dekorert keramikkskår, sannsynlig 4. - 5. årh. e.Kr.

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

Middelalder.
Yngre steinalder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Lokaliteten ligger i dag inneklemt mellom to bygninger, i underkant av 300 meter opp av Holmefjordvika, innerst i Ådlandsfjorden. Bergveggen helleren befinner seg i er om lag 17 meter høy, orientert nordnordøst - sørsørvest og vender mot sørøst. Bergveggen overheng starter i veggens øvre del, noe som gjør det mulig å stå oppreist helt innerst i helleren. Før uttaket av løsmasser i 1984 skal hellergulv og dråpefall ha vært omtrent sammenfallende. Det ble imidlertid fjernet masser fra helleren også i 1902. Hvordan situasjonen var før dette er uvisst.

Litteratur:

Bjerck, H. B. 1984. Befaringsrapport 18.5.1984. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Bjerck, H. B. 1984. Utgravningsrapport 31.10.1984. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Buhelleren

Nordvik, gnr. 19, Samnanger kommune, Hordaland

Buhelleren markert med rød sirkel.

Buhelleren.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Registrert: To prøvestikk ble tatt av Kjersti Randers i 1988.

Funnmateriale og karakter på lag fra eldre jernalder:

Funnmateriale: Keramikk, faunamateriale (B14441).

Lagkarakter: 10 cm. tykt mekanisk lag. Lag 4: lag med linser og flekker av sand/torv/aske. Mot bunn en nærmest ren trekullhorisont iblandet brente beinfragment, antatt ildsted.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

Sikre dateringer: Skår av spannformet keramikk, folkevandringstid.

Usikre dateringer: Eggparti av kniv/saks av jern, skår av klebermagrede leirkar - trolig spannformede.

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

-

Lokalitetsbeskrivelse:

Buhelleren ligger i kupert terreng, omkring 400 meter over havet, mellom Samnangerfjorden i sør og Sørfjorden i nord. Helleren befinner seg i en meget markant, nord – sør gående bergvegg. Området innenfor dråpefallet er 52 meter langt og 5-6 meter bredt. I hellerens nordlige del danner steinmurer av ulik høyde to atskilte seksjoner, eller rom. Gulvet i den sørligste seksjonen er ca. 0,5 meter lavere enn gulvet i den nordligste seksjonen. Det ble gravd en testrute i hver av seksjonene. Rutenes kulturlag viste seg å være av ulik karakter.

Litteratur:

Randers, K. 1988. Aldalsvassdraget, Samnanger kommune, Hordaland fylke, Arkeologiske registreringer utført august 1988 – Historisk museum, UiB. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Skipshelleren

Straume, gnr. 49, Samnanger kommune, Hordaland

Skipshelleren markert med rød sirkel.

Skipshelleren.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Utgravd: Utgravd i 1930 og 1931 av Johs. Bøe.

Utgravd areal: ca. 90 m².

Maksimal dybde: 170 – 180 cm.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Steinartefaktmateriale, jern, slagg, keramikk, beingjenstander, faunamateriale (B8600, B14587, B15390).

Lagkarakter: Lag 1: mørk og tørr kulturjord, rikt isprengt kull. Stor beinmasse. Mot lagets overflate fantes funn fra nyere tid. Klart avgrenset fra lag 2. Lag 2: mørk og tørr kulturjord. Mye stein. Bein av vekslende mengde. Delvis omrotet.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

Sikre dateringer: Skår av spannformede leirkar, folkevandringstid.

Skår av hankekar, yngre romertid – folkevandringstid.

2 pilespisser av bein, yngre romertid – folkevandringstid.

Randskår av større, buket vase (liknende Bøe 1931. Fig. 20), romertid.

Usikre dateringer: Pilespiss av jern, kniv av jern, spiker, slagg, randskår av tykkvegget vase, metallskåret beinangel.

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

Eldre- og yngre steinalder.

Bronsealder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Skipshelleren ligger direkte opp av Hedlersbukta øst i Vikafjorden, den tidligere ferdselsåren til Voss. Hellen er av omfattende dimensjoner og meget godt synlig. Lokalitetens gulvflate er 31 meter lang og 11 meter bred på det meste. Dråpefallet strekker seg imidlertid lenger ut enn gulvflatens ytre avgrensning. Bergveggen er tilnærmet vertikal de nederste meterne og omkranser helleren på sidene, slik at lokaliteten fremstår som et stort, vestvendt rom med tre vegger. Utenfor helleren skrår terrenget slakt ned til fjorden.

Litteratur:

Bøe, J. 1931. *Jernalderens keramikk i Norge*. Bergens Museums Skrifter nr. 14. Bergen.

Bøe, J. 1934. *Boplassen i Skipshelleren på Straume i Nordhordland*. Bergens Museums Skrifter nr. 17. Bergen.

Storsetehilleren

Matre, gnr. 49, Masfjorden kommune, Hordaland

Storsetehilleren markert med rød sirkel. Storsetehilleren.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

- Prøvestikk: Tre prøvestikk tatt utenfor helleren av Liv Helga Dommasnes i 1983.
Et prøvestikk tatt i helleren av Asle Bruen Olsen i 1984.
- Utgravd: Utgravd av Anathon Bjørn i 1914 og av Bjørn Ringstad i 1985.
- Utgravd areal: 7 m² i helleren i 1914 og ca. 13 m² i og utenfor helleren i 1985.
- Maksimal dybde: 100 cm.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

- Funnmateriale: Spinnehjul av kleberstein, to bryner, jern, faunamateriale (B6729, B6755, B13948).
- Lagkarakter: 15 cm. tykt, sterkt kullholdig lag. Noe skjørbrent stein.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

- Sikre dateringer: Spinnehjul av kleberstein, folkevandringstid.
Krumkniv, førromersk jernalder - romertid.
- Usikre dateringer: Jernnagle, spiker, jernspiss, jernkrok, jernfragmenter.

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

Middelalder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Storsetehilleren befinner seg i utkanten av en elveterrasse kalt Storseten, 2,3 km fra fjordbunnen i Matresdalen. Lokaliteten utgjøres av hulrommet under ei stor steinblokk hvor kantene hviler på mindre steiner. Hellen består av tre rom. Hovedrommet er 8,6 meter langt, 5,3 meter bredt og 2,2 meter under taket på det meste. Øvrige rom er av begrenset størrelse.

Litteratur:

- Bakka, E. 1973. Omkring problemet om kulturdualisme i Sør-Noreg. I: Simonsen, P. & Munch, G. S. (red.) *Bonde-veidemann, bofast-ikke bofast i Nordens forhistorie*, s. 109-128. Tromsø.
- Bjørn, A. 1915. Et nyt hulefund på Vestlandet. *Bergens Museums Aarbok 1914-1915*, nr. 12. Bergen.
- Dommasnes, L. H. 1983. Registreringsrapport 19.5.1983. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.
- Gulliksen, S. 1988. Dateringsrapport 18.3.1988. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.
- Olsen, A. B. 1984. Registreringsrapport 24.5.1984. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.
- Ringstad, B. 1985. Utgravningsrapport 1.1.1985. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Halgrimshelleren

Sævarhagen, gnr. 3, Jondal kommune, Hordaland

Halgrimshelleren markert med rød sirkel.

Halgrimshelleren.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Utgravd: 2005 og 2006 i forbindelse med feltkurs for masterstudenter.
Utgravd areal: 3 m².
Maksimal dybde: 140 cm.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Slagg, keramikk, faunamateriale.
Lagkarakter: Kulturlag.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

Sikre dateringer: Skår av spannformet leirkar, yngre romertid – folkevandringstid.
C14-datering: Poz-19333: 1540 ± 30 BP. Cal 430-570 AD (1 Sigma).
Poz-15317: 1995 ± 35 BP. Cal 40 BC – 80 AD (1 Sigma).
Poz-15419: 2180 ± 30 BP. Cal 360-190 BC (1 Sigma).

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

-

Lokalitetsbeskrivelse:

Hallgrimshelleren ligger innerst i vika i Herand, 13,5 meter over havet. Hellen er plassert i en sørvest – nordøst gående bergvegg på nordsiden av bygda. Bergoverhenget som danner helleren er 30 meter langt og avstanden fra vegg til dråpefall er 8 meter på det bredeste. Løsmasser ble fjernet fra hellerens front og sørvestligste del i nyere tid for å anvendes på de omkringliggende markene. Ifølge grunneier var gulvet før uttaket sammenfallende med dråpefallet. I hellerens nordøstligste del renner en bekk under hellertaket. Bekken fortsatte tidligere ned mot sjøen i bunnen av ei kløft, direkte utenfor helleren. Denne kløfta er i dag fylt igjen og bekken er her lagt i rør.

Litteratur:

Bergsvik, K. A. & Waraas, T. A. In prep. Rapport fra Utgravningen av Hallgrimshelleren i Herand, Jondal kommune. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Olsteinhelleren

Sævarhagen, gnr. 3, Jondal kommune, Hordaland

Olsteinhelleren markert med rød sirkel.

Olsteinhelleren.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Registrert: Registrert i forbindelse med feltkurs for masterstudenter i 2006.
Utgravd: 2006 i forbindelse med feltkurs for masterstudenter.
Utgravd areal: 2 m².
Maksimal dybde: -

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: -
Lagkarakter: Brunt, sandig trekullblandet lag.

Daterende elementer til eldre jernalder:

C14-datering: Poz-19334: 2175 ± 35 BP. Cal 355-175 BC (1 Sigma).

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

Eldre steinalder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Olsteinhelleren ligger 26-29 meter over havet, innerst i vika i Herand. Den er del av det sørvest – nordøst orienterte fjellpartiet som avgrenser bygda i nord. Helleren er 25 meter lang og måler omkring 8 meter fra vegg til dråpefall i sørvestlig del, som er hellerens bredeste og flateste parti. Mot nordøst smalner helleren av samtidig som hellergulvet stiger. Enkelte store steinblokker ligger spredt i helleren. Utenfor dråpefallet skrår terrenget i terrasser ned til sjøen i sør.

Litteratur:

Bergsvik, K. A. & Hufthammar, A. K. In press. Stability and change among marine hunter-fishers in western Norway 7000-4500 BC. Results from the excavations of two rock shelters. I: Crombé, P. (red.) *Chronology and evolution in the Mesolithic of N(W) Europe*. Cambridge.

Bergsvik, K. A. & Hufthammar, A. K. In press. Sævarhelleren og Olsteinhelleren i Herand. *Tidsskriftet Hardanger*.

Bergsvik, K. A. & Waraas, T. A. In prep. Rapport fra utgravningen av Olsteinhelleren i Herand, Jondal kommune. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Sævarhagshelleren

Sævarhagen, gnr. 3, Jondal kommune, Hordaland

Sævarhagshelleren markert med rød sirkel.

Sævarhagshelleren.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

- Registrert: Ett prøvestikk tatt av Kjell Arne Valvik i 2003.
Ett prøvestikk tatt av Knut Andreas Bergsvik og Tore Bjørge i 2003.
- Utgravd: Utgravd i 2005 og 2006 i forbindelse med Det vestnorske hellerprosjektet.
- Utgravd areal: 22 m².
- Maksimal dybde: -

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

- Funnmateriale: Keramikk, faunamateriale.
- Lagkarakter: -

Daterende elementer til eldre jernalder:

- C14-datering: Poz-19347: 1880 ± 30 BP. Cal. 75-210 AD (1 Sigma).

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

- Eldre- og yngre bronsealder.

Eldre steinalder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Sævarhagshelleren ligger om lag 45 meter over havet, innerst i vika i Herand. Berget helleren befinner seg i er øst – vest orientert og sørvendt. Selve bergoverhenget er 42 meter langt og måler ca 5 meter fra hellervegg til dråpefall på det bredeste. Bergveggen er bortimot vertikal i nedre del, før den i en høyde av omtrent 4 meter skråer meget bratt ut og danner hellerens tak. Hellerens vestre del er videst hvorpå den smalner av mot øst. Gulvet er relativt plant, med unntak av i den østligste del hvor flaten skråer bratt opp mot øst. I hellerens front skråer terrenget ned til en oppdyrket flate 9 meter lavere.

Litteratur:

Bergsvik, K. A. 2004. Registrering av heller på Sævarhagen i Herand, Jondal k. Hordaland.

Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Bergsvik, K. A. & Hufthammar, A. K. In press. Stability and change among marine hunter-fishers in western Norway 7000-4500 BC. Results from the excavations of two rock shelters. I: Crombé, P. (red.) *Chronology and evolution in the Mesolithic of N(W) Europe*. Cambridge.

Bergsvik, K. A. & Hufthammar, A. K. In press. Sævarhelleren og Olsteinhelleren i Herand. *Tidsskriftet Hardanger*.

Bergsvik, K. A. & Waraas, T. A. In prep. Rapport fra utgravningen av Sævarhagshelleren I Herand, Jondal kommune. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Vasselhellere (Skipshelleren)

Sævarhagen, gnr. 3 og Vassel, gnr. 4, Jondal kommune, Hordaland

Vasselhellere.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Utgravd: 2005.
Utgravd areal: 3,5 m².
Maksimal dybde: 70 cm.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Jernfragmenter, slagg, keramikk, faunamateriale (B7723).
Lagkarakter: Kulturlag.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

Sikre dateringer: Skår av spannformet keramikk, yngre romertid – folkevandringstid.
Usikre dateringer: Slagg.
C14-datering: Poz-15319: 1660 ± 30. Cal. 345-425 AD (1 Sigma).
Poz-15320: 1780 ± 30. Cal. 210-330 AD (1 Sigma).
Poz-15322: 1785 ± 30. Cal. 170-330 AD (1 Sigma).
Poz-15513: 2700 ± 35. Cal. 620-400 BC (1 Sigma).

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

Yngre jernalder.

Bronsealder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Vasselhelleren ligger ca. 100 m.o.h., nordøst i Herand. Her ligger den på grensen mellom gnr. 3 (Sævarhagen) og gnr. 4 (Vassel), 150 meter nordvest for Herandsvatnet. Helleren dannes av et 125 meter langt bergoverheng. Hellerens østre del er sterkt forstyrret ved uttak av masser og oppbygging med stein. Vestre del ligger noe lavere enn østre del, er meget plan og har trolig uforstyrrede kulturlag. Her ble keramikkskåret funnet i 1925 og denne delen anses som Vasselhelleren. Vasselhellerens gulvflate er 25 meter lang, 5 meter bred i vest og 13 meter bred i øst. Ved dråpefallet er helleren 15 meter høy. Hellerens gulvflate fortsetter plant utenfor dråpefallet i 12-13 meter, før den avgrenses i sør av en jord/steinvoll. På vollens utside fortsetter terrenget bratt ned til et oppdyrket område, 10 meter lavere. Helleren anvendes i dag til lagring av redskaper, samtidig som sauer oppholder seg her i sommermånedene.

Litteratur:

Bergsvik, K. A. & Waraas, T. A. In prep. Rapport fra utgravningen av Vasselhelleren I Herand, Jondal kommune. Upublisert rapport i topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.

Larsen, G. M. 1969. Befaringsrapport 13.5.1969, Top.ark., Bergen Museum.

Gauthelleren

Nøvlevassdraget, Odda kommune, Hordaland

Gauthelleren markert med rød sirkel.

Turgåer som målestokk ved Gauthelleren.

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

Utgravd: Prøvegravning utført av Inger Altern i 1962.

Utgravd av Knut Odner i 1964.

Utgravd areal: -

Maksimal dybde: 75 cm.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

Funnmateriale: Bryne av kvarts-skifer, steinartefaktmateriale, jern, faunamateriale.

Lagkarakter: Mekaniske lag:

Lag 1: 15 cm. tykt, sterkt kullholdig lag. Strekker seg til nyere tid.

Lag 4: 10 cm. tykt. Sort kullholdig jord med mye stor stein.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

Usikre dateringer: Flateretusjerte spisser, klinknagler, jernnagler, hesteskosøm (B11672).

C14-datering: T-485: 260 ± 100 e.Kr.

T-458: 30 ± 100 f.Kr.

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

Steinalder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Gauthelleren ligger på toppen av ei bratt li langs nordvestsiden av Votna, om lag 5 km øst for Røldal. Før Nøvlevassdraget ble regulert, lå lokaliteten 50 – 55 meter fra Gauthellervatnet, ett av fem vann som i dag utgjør Votna. I dag ligger vannkanten imidlertid nærmere, skilt fra lokaliteten av en anleggsvei. Helleren ligger i en sørvest - nordøst orientert fjellvegg, bratt stigende opp mot Gauthellernuten. Helleren har sidevegger og vannrett tak. Før utgravningen i 1964, hadde helleren en maksimal høyde på 1,6 meter. Avstanden mellom de to sideveggene er 11,5 meter, mens avstanden fra bakvegg til dråpefall er rett i overkant av 3 meter.

Lokalitetens nordøstre del består av to store, jordfaste steiner som avgrensar det beboelige området i sørvest. Før lokaliteten ble gravd ut, var lokaliteten skjermet ved dråpefallet av en steinmur. Denne var ifølge Knut Odner fra nyere tid.

Litteratur:

- Altern, I. 1962. Innberetning om prøvegravning i Gauthelleren, Nøvlevassdraget, Røldal s. og pgd., Hordaland fylke. Arkeologiske undersøkelser i Røldal – Suldal 1962, s. 112-120.
- Martens, I. 1973. De yngste steinbrukende kulturer i Sør-Norges fjellstrøk. Noen aktuelle problemer omkring kronologi og kulturforhold. I: Simonsen, P. & Munch, G. S. (red.) *Bonde-veidemann, bofast-ikke bofast i Nordens forhistorie*, s. 84-100. Tromsø.
- Odner, K. 1964. Innberetning om gravning i Gauthelleren, Odda herred, Røldal s. og pgd., Hordaland. Arkeologiske undersøkelser i Røldal – Suldal 1964. Utført av De arkeologiske museers registreringstjeneste, s. 138-150.

Ullshelleren

Valldalen, Odda kommune, Hordaland

Undersøkelsens tidspunkt og omfang:

- Utgravd: Utgravd i 1962 og 1963, henholdsvis av Inger Altern og Inger Haugen.
- Utgravd areal: ca. 40 m² i og utenfor heller.
- Maksimal dybde: 160 cm.

Funnmateriale og karakter på eldre jernalders lag:

- Funnmateriale: Steinartefaktmateriale, bronse, jern, slagg, keramisk materiale, faunamateriale (B11675).
- Lagkarakter: Over lag x: gul sand/grå, kullholdig fet jord. Småstein. Lag x: gråsvart, sterkt kullholdig lag. Innholdet av kull avtok med dybde. Hellelegging. Store steinblokker.

Daterende elementer til eldre jernalder:

Arkeologisk materiale:

- Sikre dateringer: Ringspenne (liknende R321), folkevandringstid.
Relieffspenne (takfottype), folkevandringstid.
Udekorete leirkarskår, romertid – folkevandringstid.
Spinnehjul, romertid – folkevandringstid.
Beinkam, eldre jernalder.
- Usikre dateringer: Dekorert randskår trolig 4. årh. e.Kr., jern, slagg.
- C14-datering: T-459: 340 ± 90 e.Kr.
T-460: 250 ± 90 e.Kr.

Andre bruksfaser enn eldre jernalder:

Steinalder.

Lokalitetsbeskrivelse:

Valldalen, som i dag er oppdemmet, ligger nord for Røldal og grenser til Hardangervidda. Tidligere gikk ferdselsveier til Hardangervidda, Telemark og Nummedal gjennom dalen som også fungerte som stølsområde for befolkningen i Røldal. Dalbunnen var flat og omkranset av

bratte lier. I nord lå det 2,2 km lange Valldalsvatnet. Øst for vannets sørlige bredde, lå Ullshelleren, et 100 meter langt overheng i en vestvendt bergvegg. Under overhenget fantes flere brede, plane, men atskilte partier. To av partiene, som lå med 30 meters mellomrom, ble undersøkt. Boplassen fantes i det nedre parti. I øvre parti var jorden steril, men her var tilgjengelig helleristninger på bergveggen. Ristningene ble datert av Knut Odner til yngre bronsealder. Partiet med boplassen var 10 meter langt og 5 meter bredt, avgrenset i begge ender av nedrast stein. Ved dråpefallet var helleren 13-14 meter høy. Utenfor helleren fortsatte terrenget jevnt ned mot et søkk hvor en bekk rant parallelt med bergveggen.

Litteratur:

- Altern, I. 1962. Innberetning om graving i Ullshelleren, Valldalen. Arkeologiske undersøkelser i Røldal – Suldal 1962, s. 89-100.
- Haugen, I. 1963. Innberetning om graving i Ullshelleren, Valldalen, Røldal s. og pgd., Hordaland. Arkeologiske undersøkelser i Røldal – Suldal 1963. Utført av De arkeologiske museers registreringstjeneste, s. 45-57.
- Odner, K. 1969. *Ullshelleren i Valldalen, Røldal. En studie i økologiske tilpasninger på grunnlag av et forhistorisk arkeologisk materiale.* Årbok for Universitetet i Bergen. 1969, nr. 1. Bergen.